
Evolution and Development of Debate (Munazara) as a Subgenre of Maqama up to Qajar Period

Radman Rasooli Mehrabani, PhD candidate of Persian language and
literature, university of Tehran, Iran*

1. Introduction

Maqama was widely used in classical Arabic literature, and several writers experimented with this genre, to the extent that it spread to other languages, including Hebrew and Syriac, and influenced the emergence of the Picaresque. Persian language was not excluded as well; Hamid al-Din Balkhi (d. 559 AH/ 1164 CE), the Supreme Judge of Balkh, completed his Maqamat in 551 AH/1156 CE. The reputation of Hamidi's Maqamat was remarkable. Nezami Aroozī regarded it as a model for writing maqama (Nezami Aroozī, 2010: 21); Sa'd al-Din Varavini praised the rhyme-making (Saj') of Hamid al-Din (Varavini, 1909: 2); Awfi considered his style very gentle and rhythmic at the same time (Awfi, 1906: 1/1999).

It would be strange if a work with such a reputation did not continue in literary history. The main object of this study is to search for the continuation of maqama genre in the history of Persian literature and to verify the validity of the famous statement demonstrated that "maqama genre was not continued in Persian literature as opposed to Arabic literature, just it was continued in some indirect method by Saadi and his followers".

2. Methodology

Maqama is a literary genre (Brockelmann and Pellat, 1991: "Makama"; Hämeen-Anttila, 2002). According to Wellek and Warren, "Genre should be conceived, we think, as a grouping of literary works based, theoretically, upon both outer form (specific metre or structure)

* Corresponding author.

E-mail: R.Rasooli.M@ut.ac.ir.

Date received: 31/07/2021

DOI: 10.22103/JLL.2022.17979.2926

Pages: 19-49

Date accepted: 18/10/2021

and also upon inner form (attitude, tone, purpose - more crudely, subject and audience)" and they pointed out that "our conception of genre should lean to the formalistic side" (Wellek and Warren, 2004: 266-268). Also, the focus in this study is on the external form.

The most obvious feature of maqama form is the use of rhyme (saj') and the use of verse in the prose. These features became common in Arabic prose in the 4th lunar century, and after Badi-ol-Zaman al-Hamedani, the authors had no problem following the requirements of this genre, even if the quality of their work and rhymes varied.

The most characteristic structural feature of maqama in the writings of al-Hamedani and al-Hariri is the existence of two characters, the narrator (rawi) and the hero (wa'iz/baligh) in each maqama. However, many later writers of maqama dispensed with the first character (Brockelmann and Pellat, 1991: "Makama").

Maqama has a certain narrative structure. Kilito decomposed it as follows: "arrival of the rawi in a town, encounter with the disguised baligh (the eloquent man = the hero), speech, reward, recognition, reproach, justification, parting." (Quoted from Brockelmann and Pellat, 1991: "Makama").

Hämeen-Anttila lists another structure for the maqama that is more comprehensive: "Isnad, General introduction, Link, Episode(s), Recognition scene, Envoi, Final" (Hämeen-Anttila, 2002: 45).

In this study, we consider a work as maqama that has the above features, or most of them, in the external form, such as literary style and narrative pattern, and that has two characters.

3. Discussion

The above characteristics have been studied in several resalehhs (tractate). Among those resalehhs, the following have been influenced by maqama structure and some of them should be considered as maqama.

"Monazerat al-Ward va Bent al-Karam" (the Debate between the Red Flower and the Wine) by Abu Sa'd Tirmidhi (Tirmidhi, 2014) was written in 585 AH (26 years after Hamidi's death) and broke a new ground in Persian maqama writing.

In maqama "al-Rabi'ia" by Hamidi, the hero (waiz) quotes from personified flowers, but in resalehhh of Abu Sa'd, the Gol and the Mol (the Red flower and the Wine) become the main characters

speaking to each other.

The *resalehhh* of Abu Sa'd is the beginning of the transformation of *maqama* into *zaban-e hal* debate in which flowers and things speak to each other (Hamidi used the term "Zaban-e Hal" for utterances of flowers in *maqama* "al-Rabi'ia"). The *zaban-e hal* debate had a history in mystical works before him (*Bahr al-Fawaid*, 1967: 461 & 465; Mahmoud Ebn Uthman, 1980: 545; Meybodi, 1970: 59, Ansari, 1994: 1/375), but was not an independent *resalehhh* and did not have the narrative pattern of *maqama*. Using the experiences of Judge Hamid al-Din, Abu Sa'd established a link between *maqama* and *zaban-e hal* and detached *zaban-e hal* from the mystical context of earlier works. *Maqama* had no precedent in Persian before him. He gave *maqama* independence by adding literary praise to it and demonstrated the ability of this format to write a panegyric (*madh*). In this *resalehhh*, the narrator is the author himself. The same is true of the *maqama* of Husaybiyah (Ibn Zubayr, 2002: 45) and is frequently repeated in later Arabic *maqamas* as well (Hämeen-Anttila, 2002: 185). Tirmidhi's *envoi* is not about the disappearance of the protagonist. One of the innovations of Abu Sa'd is that in the fourth debate, the *Gol* and the *Mol* each recite short *qasidas* in praise of the Praised One (*mamdouh*), and *envoi* of the *resalehh*, like a *Ta'bid* prayer (a prayer for the immortality of the Praised One), comes at the end of the *qasida*.

"*Resalehhh-ye Chang*" (The Tractate of Harp) is a *resalehhh* by Judge Kamal al-Din Ahmad Maraghi (d. 665 AH) which begins with *Isnad* and *takhalos* (Maraghi, 1998: 151).

"*Jedal-e Saadi ba Modda'i*" (Saadi's Dispute with the Plaintiff) from *Golestan* was also considered as *maqama* by other scholars, including Ebrahimi Hariri (Ebrahimi Hariri, 2005: 421), who considered it more similar to the style of *maqama* than the rest of *Golestan*.

Among the personification *resalehhhs* of Wassaf al-Hadhra, "*Badi' al-Rabi'*" (Spring Freshness) (2020) resembles *maqama*, which is not a debate; it is the author's dialogue with the nightingale about love and separation.

Mohammad Zangi Bukhari (who died after 713 AH) experimented with different prose genres and wrote, among others, a *maqama*, which, unlike other works studied, is also entitled "*Maqama*". Zangi exactly followed the narrative model of Hamidi's *maqamas* in the

maqama of "Al-Monazerat bayn Al-Mosaferayn" (the Debate between Travelers) or "The Debate between the Traveler of the World of Appearance and the Traveler of the World of Meaning" (Zangi Bukhari, 1994: 79-94). Also, the narrative pattern of his "Monazere-ye Mavizab va Foqa'e Ajamian" (the Debate between Two Kinds of Drink) is similar to that of maqama.

"Manazarat al-Sam' va al-Basar" (the Debate between Hearing and Sight) is a debate by the owner of the "Safine-ye Tabriz", Abu al-Majd Tabrizi, which should be considered as a complete maqama in which he has brought the isnad after the general introduction (Abu al-Majd Tabrizi, 2003: 241).

Khaju-ye Kermani (689-753 AH/1280-1352 CE) wrote four resalehhs in 748 AH. The beginning of all four resalehhs is the same: Tahmidiyeh (praise of Allah), Isnad, panegyric, and the general introduction of the story. They end with an explanation of the resalehhh and a verse. Generally, in "Monazerat Namad va Boria" (The Felt and Mat Debate), more principles of Maqama genre were observed (Khaju-ye Kermani, 2021: 96). In this resalehh, Khaju has combined a maqama with a newer subgenre of maqama, the zaban-e hal debate.

"Rishnameh" is a satirical treatise by Obaid Zakani in which he condemns the beard. In the beginning, there is not isnad and the author himself is the narrator of the story (Obaid Zakani, 1999: 333). This resalehhh is a parody of maqama in terms of both theme and structure. The author has become the narrator, but instead of the narrator traveling and finding the hero deep in a meeting, the narrator stays at home, and it is the hero (Rish al-Din Abu al-Mahasin) who comes to the narrator's house and finds him deep in a conversation with imagination. If in the debates the parties were looking for superiority and proof of their goodness, here Obaid is only concerned with showing the ugliness of the beard. At the end of resalehhh, unlike the usual debates which end with compromises, the angry beard leaves the debate.

"Monazerat bayn Al-Seyf va Al-Qalam" (The Debate between the Sword and the Pen) is a resaleh by Abu Sa'ed Mohammad Ibn Abul-Futuh Al-Ya'qubi Al-Tusi written in 769 AH, in which the narrative structure of maqama can be observed (Ya'qubi Tusi, 1978, 27-54).

Saen al-Din Ali Torkeh (d. 835 Ah/ 1432 CE) paid attention to the

narrative structure of maqama in several of his treatises. Saen al-Din charted a new path for the maqama debate. He used the experience of Abu Sa'd and created a zaban-e hal story from the controversy of two emirs, each of whom has assistants who take on roles in the story. The beginning of the story is maqama-like and part of it is zaban-e hal debate (see Ebn Torke Isfahani, 1997; 2017: 69; 1973: 103).

"Sham'-e Jam'" (Candle of the Company) is a resaleh by Mohammad Ibn Abd al-Latif Vafai, an author of the 9th century AH. This resale contains two debates between the wineglass and the wine, and the wisdom, the soul, and the heart.

"Kanz al-Lataif" is a humorous resaleh with technical and artificial prose attributed to Obaid Zakani but almost certainly written by another author who, according to a passage at the end of the treatise, finished it in 877 AH. This resaleh is a debate between the male and female genital organs, and it, like "Rishnameh," should be regarded as a parody of the maqama's overall structure (Obaid Zakani, 1999: 375-394).

"Monazere-ye Rooze va Eid" (The Debate between Fasting and the Eid) is a resaleh by Idris Bedlisi (856-926 AH/1452-1520 CE), which can be considered as two successive maqamas (2004). Bedlisi has another detailed creative resaleh called "Mir'at al-Jamal" (2017) or "The Debate of the Sun and the Moon", which should be considered as zaban-e hal story, similar to the resaleh of Saen al-Din.

"Hosn va Eshgh" (Beauty and Love) is an allegorical resaleh by Fuzuli Baghdadi (2001), the beginning of which is maqama-like and has a short debate in it. Although it is influenced by maqama narrative pattern, it shouldn't be considered as maqama.

"Maqama fil-Kharif" (Maqama of Autumn) is a forged maqama included in the later manuscripts of Hamidi's maqamas (Anzabinejad, Introduction to Hamid al-Din Balkhi, 2017: 11).

"Kanz al-Salekin" is a resaleh attributed to Khaje Abdullah Ansari, but it is most likely not written by him (Pourjavadi, 2014: 613). Compared to other works of Khaje Abdullah, there is generally more rhyme and insertions of verses in this resaleh. For this reason, the editor of this resaleh has rightly called it "a kind of maqama writing experience" (Molaei, Introduction to Ansari, 1994: 1/One hundred and ninety-three). The first chapter, "Dar Maqalat-e Aql va Eshq" (Of Reason and Love) (Ansari, 1994: 2/542-551), is a complete maqama

and this adaptation to the structure of maqama is another reason that makes the attribution of this treatise to Khaje Abdullah uncertain. The sixth chapter of this resaleh, which is about "the pride of youth and elderly fall", seems to have been influenced by "Maqama al-Rabi'ia" attributed to Judge Hamid al-Din, i.e., "Al-Kharifiya". It is interesting to note that the narrator in this resaleh meets another character before the journey (when going to the garden), i.e., takhalos precedes the general introduction (with travelling theme).

4. Conclusion

In the narrative structure of Hamidi's Maqamas, links and general introductions were more prevalent than other narrative elements. These two sections also have the most repetitions in works influenced by Maqamas. Maqama-like conclusions have the least repetition among the main elements of maqama. The envoi, although repetitive, cannot necessarily be considered under the influence of maqama narrative pattern. Only in "Monazarat al-Ward va Bent al-Karam" (The Debate of the Flower and the Wine), "Badi' al-Rabi'" (Spring Freshness) and "Monazerat beyn Al-Seyf va Al-Qalam" (The Debate between the Sword and the Pen), the envoi plays a structural role and is closely related to the text. Two sub-elements are also common in these works: the description of the night and the dawn in the introduction and the representation of the story in a dream.

These works can be divided into several categories:

1. Debates: three-fourths of the above resalehs are debates, totally or partially. Only the authors of two resalehs have not used *zaban-e hal*, i.e., "Jedale Saadi ba Modda'i" (Saadi's Dispute with the Plaintiff) and the Zangi's maqama.
2. *Zaban-e hal* conversations: these include "Chang", "Badi' al-Rabi'" and "Serajie" resalehs, in which a person asks another being (harp, nightingale, lamp) about the secret of their burning and they answer.
3. Parodies: including "Rishname" and "Kanz al-Lataif".
4. *Zaban-e hal* stories: In these works, a debate is only part of the story. The beginning of these works should be considered as a resaleh by Abu Sa'd, because although it is a whole debate, the story takes place between two emirs, each of whom receives help from their supporters and assistants. In the resalehs "Razm va Bazm" (War and Feast), "Aql va Eshgh" (Wisdom and Love), "Hosn va Eshgh"

(Beauty and Love), and "Mir'at al-Jamal" (Mirror of Beauty), the plot has become broader and the debate has faded, and totally, the distance from *maqama* has become more, whereas "Monazerat al-Ward va Bent al-Karam" certainly should be considered as *maqama*. Riyad al-Afkar by Yar Ali Tabrizi (2004) resembles these works in plot, but does not have the narrative structure of a *maqama*.

5. Other works: including "Shaq-e-Qamar and Sa'at" (Moon and Time Split), "Maqama fil-Kharif" (Maqama of Autumn) and "Ghorour-e Jawani" (Youth Pride).

Among the subgenres of *Maqama*, Hamidi used debate more than any other. After him, debate became the dominant subgenre of *maqama* in Persian literature. Debate writing in his style continued in "Jedal-e Saadi ba Modda'i" and Zangi's *maqama*, but the authors tended to *zaban-e hal* debate in the style of Abu Sa'd Tirmidhi. Narrative structure also changed significantly, replacing *maqama*-like endings. In these debates, the narrative structure of *maqama* can be seen, and as Hämeen-Anttila pointed out "it would be somewhat awkward to rule them out from the genre, yet, in fact, it would be easier to classify the texts as *monazaras* rather than *maqamas*" (2012: 7).

Following the evolution of the *zaban-e hal maqama-monazere*, a kind of *zaban-e hal* story emerged, in which two emirs argue with each other and seek help from their supporters. In some of these works, the debates faded and totally, the distance from *maqama* and its structure has become more.

As far as literary style is concerned, all works mentioned have the main features of the style of *maqama* prose, but differ in the degree of commitment to rhyme (*saj'*). Numerous works in Arabic *maqamas* do not have Hariri's commitment to rhyme, as well as in some Persian works, the commitment to rhyme is less than Hamidi's. Authors of mentioned works, have used verses (*tazmin*) in prose (except in Fuzuli's tractate). It should be noted that parallel to *zaban-e hal maqama-monazere*, the rhymed *zaban-e hal* debates without the narrative structure of the *maqama* have also flourished (see: Pourjavadi, 2014).

Persian writers tended to write individual *maqamas*, and after Hamidi no more *maqama* collections were written before Restoration (Bazgasht period). In Arabic literature, writers from the eastern part of the Arab world considered writing single *maqamas* as a kind of

hobby, and maqama writer was someone who wrote a collection of maqamas. In contrast, in the western part of the Islamic world, in Andalusia, there was a greater tendency to write individual maqamas (Hämeen-Anttila, 2002: 176 & 179).

Most of the mentioned Persian literary works had the narrative structure of maqama, but the maqama title wasn't given to most of them. Similar to Arabic literature, several works with the titles risala (resaleh) and hadith followed the obligations of maqama genre (Hämeen-Anttila, 2002: 126; Brockelmann and Pellat, 1991: "makama").

In order to study the development of maqamas in more details, it is necessary to examine several unpublished manuscripts. However, a consideration of the above resalehs shows that, contrary to common belief, maqama was not continued in Persian literature as opposed to Arabic literature; it was continued only in some indirect method by Saadi and his followers. In Persian literature, maqama has been a living and dynamic literary genre that has undergone various changes to return to its origins in Bazgasht period.

Keywords: Maqama, Munazara, Monazere, Hamidi, Zaban-e hal.

References [In Persian]:

- Abu al-Majd Tabrizi. (2003). *Manazarat al-Sam' va al-Basar (the debate between hearing and sight)*. In *Safine-ye Tabriz*. 241-245. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Ansari, Khaje Abdullah. (1994). *Collection of Persian rasa'il*. 2 vols. ed. Mohammad Sarwar Molayi. Tehran: Toos.
- Anwari, Muhammad bin Muhammad. (1998). *Divan-e Anwari*. 2 vols. ed. Mohammad Taghi Modares Razavi. Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi (Elmi va Farhangi Publishing Company).
- Awfi, Mohammad. (1324 AH/ 1906 CE). *Lubab al-Albab*. 2 vols. ed. Edward Brown. Leiden: Brill.
- Bahar, Mohammad Taqi. (1959). *Stylistics*. 3 vols. Second edition. Tehran: Amirkabir.

-
- Bahr al-Fawaid* (sea of benefits) (1967). By efforts of Mohammad Taghi Daneshpajoo. Tehran: Bongah-e Tarjome va Nashr-e Ketab.
- Bedlisi, Idris. (2004). Monazere-ye Rooze va Eid (The Debate between Fasting and the Eid) Edited by Nasrullah Pourjavadi. *Maaref*, 59, 3-39.
- Bedlisi, Idris. (2017). *Mir'at al-Jamal (Mirror of Beauty): Facsimile*. Researcher Alireza Ghojazadeh. Tehran: Tamsal.
- Brockelmann, C. & [Cn. Pellat] (2017). Maqama. Translated by Ismail Saadat (from Makama in *the Encyclopedia of Islam* third edition, vol. VI), in *the Encyclopedia of Persian Language and Literature*. Under the supervision of Ismail Saadat. Tehran: Farhangestan-e Zaban va Adab-e Farsi (The Academy of Persian Language and Literature). Vol. 6/145-153.
- Dadbe, Asghar. (2003). Bazghasht-e Adabi. in *Encyclopaedia Islamica*. vol. 11. Under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi (pp. 155-162). Tehran: The Centre for The Great Islamic Encyclopedia.
- Ebn Torke Isfahani, Saen al-Din Ali. (1973). *Fourteen Persian resales*. ed. Seyed Ali Mousavi Behbahani and Seyed Ebrahim Dibaji. Tehran: Taghi Sharif Rezaei, Ferdowsi Printing House.
- Ebn Torke Isfahani, Saen al-Din Ali. (1997). *Wisdom and love or five debates*. ed. Akram Judy Nemati. Tehran: Miras-e Maktoob.
- Ebn Torke Isfahani, Saen al-Din Ali. (2017). *Bazm va Razm (War and Feast)*. ed. Mojgan Haqqani. Tehran: Vaya Press.
- Ebrahimi Hariri, Fares. (2005). *Writing maqama in Persian literature*. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran (University of Tehran press).
- Fuzuli Baghdadi, Mohammad. (2001). *Hosn va Eshgh (Beauty and love)*. By the efforts of Ali Dejkam. In *Ganjine-ye Baharestan*, the first book (a collection of 18 treatises on logic, philosophy, theology and mysticism). By the efforts of Ali Ojabi. Majles-e Shoray-e Eslami (The Parliament of Iran Press).
- Ghunaymi Hilal, Mohammad. (2012). *Comparative literature*. Translated by Seyed Morteza Ayatollahzade Shirazi. Second edition. Tehran: Amirkabir.

- Hamid al-Din Balkhi, Omar Ebn Mohammad. (1290 AH/ 1873 CE). *Maqamat-e Hamidi (Hamidi's maqamas)*. ed. Adib Isfahani [Lithography]. Tehran: Ali Qoli Khan Factory.
- Hamid al-Din Balkhi, Omar Ebn Mohammad. (2017). *Maqamat-e Hamidi (Hamidi's maqamas)*. Fifth edition. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Hojjati, Hamideh. (2003). Maqama. In *Persian Literary Dictionary* (vol. 2 of *Persian Literary Encyclopedia*). Under the supervision of Hassan Anousheh (pp. 1261-1263). Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Khaju-ye Kermani, Mahmoud Ebn Ali. (2021). Khaju's Rasael. ed. Mohammad Shadrooymanesh and Mahmoud Abedi. Tehran: Miras-e Maktoob.
- Khalaf Tabrizi, Mohammad Hussein. (1983). Borhan-e Qate'. 5 vols. ed. Mohammad Mo'in. Tehran: Amirkabir.
- Khatibi, Hussein. (2012). *The art of prose in Persian literature*. Forth edition. Tehran: Zavar.
- Mahmoud Ebn Uthman. (1980). Ferdows al-Murshidiyyah fi Asrar al-Samadiyyah. By the efforts of Iraj Afshar. Third edition. Tehran: Anjoman-e Asare Melli.
- Maraghi, Kamal al-Din Ahmad. (1998). Resale-ye Chang (The Treatise of harp). ed. Mahmoud Tayyar Maraghi. *Kayhan Andisheh*. 76. 148-159.
- Matini, Jalal, a Maqama in verse in Persian Literature, Iranname. 12. 705-732.
- Meybodi, Rashid al-Din Abu'l-Fazl. (1970). Fosoul (seasons). By the efforts of Mohammad Taghi Daneshpajoo. *Farhang-e Iranzamin*. 16. 44-89.
- Nezami Aroozi, Ahmad Ebn Omar. (2010). *Chahar Maqale (Four Discourses)*. ed. Allameh Qazvini. revised by Mo'in. Tehran: Seda-ye Mo'aser.
- Obaid Zakani. (1999). *Kolliat (All Literary Works)*. ed. Mohammad Jafar Mahjoub. New York: Bibliotheca Persica Publications.
- Pourjavadi, Nasrullah. (2014). *Zaban-e Hal in mysticism and Persian literature*. Second edition. Tehran: Farhang-e Nashr-e Now and Asim.

- Ragheb, Mohammad. (2013). The spread of plot in Hamidi maqamas (morphological-narrative approach). *Adab-e Farsi*. 10. 103-124.
- Rahimpour, Mehdi. (2016). On the debate between fasting and the Eid by Idris Bedlisi. *Name-ye Farhangestan (The Academy book)*. 56. 152-167.
- Saadi, Mosleh Ebn Abdullah. (2011). *Golestan*. ed. GholamHossein Yousefi. Ninth edition. Tehran: Kharazmi.
- Sheibani, Fathullah. (2015). *Literary Works of Fathullah Khan Sheibani*. 2 vols. ed. Alireza Shanzari. Tehran: Miras-e Maktoob.
- Sibak Neyshabouri, Yahya. (2001). Hosn va Del (Beauty and heart). By the efforts of Seyed Mehdi Jahromi. In *Ganjine-ye Baharestan*, the first book (a collection of 18 resales on logic, philosophy, theology and mysticism). By the efforts of Ali Ojabi. Tehran: Majles-e Shoray-e Eslami (The Parliament of Iran Press).
- Tabrizi, Yar Ali. (2004). *Riyadh Al-Afkar (Gardens of ideas)*. ed. Nasrullah Pourjavadi. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Tirmidhi, Abu Sa'd. (2014). *Resale of Gol and Mol (the Red Flower and the Wine)*. By efforts of Hassan Atefi. In *Armaqan-e Adab* (pp. 391-429). Kashan: Hamgam ba Hasti.
- Vafai, Mohammad Ebn Abd al-Latif. (2019). Sham'-e Jam' (Candle of the group). ed. Omid Soruri. In *Motun-e Irani (Iranian texts)*. vol. 4. Tehran: Majles-e Shoray-e Eslami (The Parliament of Iran Press).
- Varavini, Sa'd al-Din. (1327 AH/ 1909 CE). *Marzbanname (A Book of Fables)*. ed. Mirza Moḥammad Qazvini. Leiden: E.J.W. Gibb Memorial Series.
- Wassaf, Sahab-al-Din 'Abd-Allah. (2007). *Monazerat beyn al-Seyf va al-Qalam (The Debate between the Sword and the Pen)*. ed. Nasrullah Pourjavadi. Appendix No. 26 of *Name-ye Farhangestan (The Academy book)*.
- Wassaf, Sahab-al-Din 'Abd-Allah. (2010). *Tarikh-e Wassaf (Tajziat al-amṣār wa tazjiat al-a'sar/* vol. IV). ed. Alireza Hajiannejad. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran (University of Tehran press).
- Wassaf, Sahab-al-Din 'Abd-Allah. (2020). *Badi' al-Rabi' va Hekayate Nard va Shatranj (Spring Freshness and the story of backgammon and chess)*. ed. Alireza Ghojzadeh. Tehran: Temsal.

-
- Wellek, René and Austin Warren. (2004). *Theory of Literature*. Translated by Zia Movahed and Parviz Mohajer. Second edition. Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi (Elmi va Farhangi Publishing Company).
- Ya'qubi Tusi, Abu Sa'ed Mohammad. (1978). Monazerat beyn Al-Seyf va Al-Qalam (The Debate between the Sword and the Pen). ed. Iraj Afshar. In *Habib Yaghmaei's memoir (27-54)*. Tehran: Iranzamin Culture.
- Zakavati Qaraguzlu, Alireza. (1986). *Badi' al-Zaman al-Hamedani and Maqama Writing*. Tehran: Ettela'at.
- Zangi Bukhari, Mohammad. (1994). *Zanginame (the Book of Zangi)*, By the efforts of Iraj Afshar. Tehran: Toos.

References [In Arabic]:

- Ibn Zubair, Rashid Ahmed. (2002). *Maqamat al-Husaybiyyah fi al-mofazelat beyn al-fonoon va arbabha va sharhha*. ed. Marhoon Al-Saffar and Badri Muhammad Fahd. Leeds: al-Hikma.
- Al-Imad al-Din al-Isfahani, Muhammad bin Muhammad. (1375 AH/1956 CE). *Kharidat al-qasr wa Jaridat al-asr*. ed. Saeed Jamil. Baghdad: al-Majma' al-Elmi al-Araqi.
- Nebahi, Ali. (1988). Maghama tafzil al-Nakhlat ali al-Kermat. ed. Husna Trablosi Bouzweita. *Holyat al-Jameat al-Tunisiya (Annals of the Tunisian University)*. 27. 199-218.
- Saraqusti, Abu al-Tahir Muhammad. (2006). *Maqamat al-luzumiyah*. ed. Hasan al-Warakli and abdal-Malik al-sa'di. Amman: Gedara Lel-Ketab Al-'alamy.
- Al-Suyuti, Jalaladdin. (1986 CE/1406 AH). *Maqamat Suyuti*. ed. Abd al-Ghaffar Sulayman al-Bondari and Muhammad al-Saeed Bassiouni. Beirut: Dar al-Kutub al-Elmia.

References [in English]:

- Brockelmann, Carl. (1987). Makama. in *First Encyclopedia of Islam (1913-1936)*. ed. M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. vol. V. Photomechanical Reprint. Leiden & New York & Kobenhavn & Koln: E. J. Brill.

-
- Brockelmann, Carl & [Cn. Pellat] (1991). Makama. in *the Encyclopedia of Islam* third edition. ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis and CH. Pella. vol. VI. Leiden: E. J. Brill.
- Brown, Edward. G. (1959). *A Literary History of Persia*. vol. IV (Modern Times). Cambridge: University Press.
- Hämeen-Anttila, Jaakko. (2002). *Maqama: A History of a Genre*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Hämeen-Anttila, Jaakko. (2012). An Old-Fashioned Genre: Maqama in the 18th Century. *Rocznik Orientalistyczny*. 65. 5-12.
- Mar'i, Abd-al Rahman. (2013). The Genre of the Maqama in Hebrew Literature: Evolution and Style. *Al-Majma' (المجمع)*. 7. 1-31.
- Nicholson, Reynold A. (1932). *A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS Belonging to the Late E.G.Browne*. Completely Edited with a Memory of the Author and Bibliography of His Writings. Cambridge: The University Press.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۵۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

تحول و گسترش زیرنوع مناظره از نوع ادبی مقامه تا پیش از دوره قاجار (علمی - پژوهشی)*

رادمان رسولی مهربانی^۱

چکیده

در ادب عربی، حریری حدود نوع ادبی (ژانر) مقامه را تثبیت کرد. مقامه نوعی، ساختار روایی مشخصی دارد و از اسناد، مقدمه، تخلص، بدنه اصلی، بازشناسی، خاتمه و شعر پایانی تشکیل شده و اصلی ترین ویژگی های سبک ادبی آن، بهره گیری از سجع و مزدوج و درج شعر در نثر است. پس از حریری، اندک اندک مناظره یکی از زیرنوع های اصلی در مقامه های عربی شد و به ویژه بعد از مقامه «الوردیه» نوشته سیوطی، نوشتن مقامه-مناظره رونق گرفت. بعضی از این مناظره ها زبان حالی بودند. در مقامه های زبان عبری نیز مقامه-مناظره یکی از زیرنوع های رایج بود. در زبان فارسی هم، خلاف قول مشهور که بعد از حمیدی مقامه نویسی، به صورت غیرمستقیم، از طریق گلستان و پیروانش ادامه یافت، اتفاقی مشابه رخ داد. ابوسعید ترمذی در رساله «گل و مل» مقامه مناظره ای زبان حالی نوشت که ساختار پیش گفته مقامه در آن رعایت شده بود، و با افزودن تحمیدیه و مدح قابلیت های این نوع ادبی را نشان داد. بعد از وی مقامه-مناظره زبان حالی از انواع پررونق نثر فارسی شد و حتی عبید زاکانی نقیضه این ساختار را نوشت. در ادامه سیر تحول این نوع ادبی، داستان هایی زبان حالی پدید آمد که مناظره در آن ها کمرنگ و فاصله از ساختار مقامه بیشتر شده بود. مقامه های دوره قاجار اما خارج از این سیر تحول و بیشتر مشابه با ساختار ابتدایی مقامه بودند.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۰۹

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۷/۲۶

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران.

Email: R.Rasooli.M@ut.ac.ir.
DOI: 10.22103/JLL.2022.17979.2926

صفحات: ۴۹-۱۹

واژه‌های کلیدی: ژانر، مقامه، مناظره، حمیدی، زبان حال.

۱- مقدمه

مقامه، نوع ادبی رایجی در ادبیات کلاسیک عربی بود و نویسندگان متعددی در این نوع ادبی طبع آزمایی کردند، تا آنجا که مقامه به زبان‌های دیگر، از جمله عبری و سریانی، راه یافت و بر پیدایش پیکارسک (Picaresque) تأثیر گذاشت. زبان فارسی هم از این دایره بیرون نبود و قاضی حمیدالدین بلخی (م. ۵۵۹ق) در ۵۵۱ق مقامات خود را به پایان رساند. شهرت مقامات حمیدی چشمگیر بود. نظامی عروضی آن را الگوی مقامه‌نویسی دانست (نظامی عروضی، ۱۳۸۸: ۲۱)، سعدالدین وراوینی سجع‌پردازی قاضی حمیدالدین را تحسین کرد (وراوینی، ۱۳۲۶ق: ۲)، عوفی سبک وی را در عین مسجع بودن بسیار لطیف دانست (عوفی، ۱۳۲۴ق: ۱/۱۹۹)، و از همه مشهورتر انوری در قطعه‌ای چنین درباره‌اش سرود (۱۳۴۰: ۲/۵۲۳):

هر سخن کان نیست قرآن یا حدیث مصطفی
از مقامات حمیدالدین شد اکنون ترهات

۱-۱- بیان مسئله

اثری با چنین شهرتی عجیب است اگر در تاریخ ادبیات ادامه‌دهندگانی نیافته باشد. موضوع اصلی این پژوهش جستجوی امتداد مقامه‌نویسی در تاریخ ادب فارسی است. و بررسی صحت این ادعای مشهور است که «مقامه‌نویسی در ادبیات فارسی خلاف ادبیات عربی ادامه نیافت و فقط به صورت غیرمستقیم از طریق گلستان و مقلدانش امتداد پیدا کرد» (بهار، ۱۳۲۷: ۳/۱۲۵ و ۱۵۴، خطیبی، ۱۳۹۰: ۵۹۹ و ۶۱۷، ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ج و د، متینی، ۱۳۶۴: ۷۱۶).

۱-۲- پیشینه پژوهش

ملک‌الشعرا بهار، در سبک‌شناسی نثر (چاپ اول ۱۳۲۱)، سعدی را نخستین مقامه‌نویس بعد از حمیدی دانست و نیز گلستان را مقامات خواند (۱۳۲۷: ۳/۱۵۴ و ۱۲۵). معین هم در

حاشیه برهان قاطع سبک نثر فنی سعدی را مقامه‌نگاری دانست (خلف تبریزی، ۱۳۶۱: ۱۱۴۰/۲).

خطیبی سخن بهار را شرح و بسط داد. به نظر وی مقامه‌نویسی در فارسی نتوانست چنان عربی رونق بیابد اما تأثیر مقامه‌نویسی تا قرن‌ها به صورت غیرمستقیم ادامه یافت. وی این تأثیرگذاری را در گلستان و آثاری که به پیروی از آن نوشته شدند مشهود و «جدال سعدی با مدعی» را «نمونه یک مقامه کامل عیار» به شمار آورد (۱۳۹۰: ۵۹۹ و ۶۱۷).

فارس ابراهیمی حریری مفصل‌ترین پژوهش را در این زمینه انجام داده‌است. او اگرچه با انتقادات پژوهشگران پیشین به مقامات حمیدی همدل نبود و در رساله خود از لطافت سبک حمیدی، به‌ویژه در مقایسه با مقامه‌نویسان عربی، دفاع کرده اما در بررسی ادامه مقامه‌نویسی عملاً همان سخن بهار و خطیبی را بسط داده و سعدی را برجسته‌ترین ادامه‌دهنده مقامه‌نویسی دانسته‌است (ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۳۹۸). حریری اذعان کرده که طرح گلستان و ریخت عمومی داستان‌هایش با مقامات متفاوت است، اما باز هم هر باب گلستان را یک مقامه دانسته (همان: ۴۰۲-۸) و در اثبات، مشابهت‌هایی بین حکایات گلستان با مقامات حمیدی برشمرده: مثلاً حکایاتی که با سفر آغاز می‌شوند (همان: ۴۱۰)، با شعر پایان می‌یابند (همان: ۴۱۱)، جنبه ادبی دارند (همان: ۴۱۴)، موضوعشان اختلاف زن و شوهر است (همان: ۴۱۸) و ...

مشکل آنجاست که حریری، ویژگی‌های مقامات حمیدی را تجزیه کرده و به جای آنکه بخش‌هایی از گلستان را نشان دهد که همه یا بیشتر آن ویژگی‌ها را دارند، چنان‌که درباره جدال سعدی با مدعی این کار را کرده (همان: ۳۲۱)، هر حکایتی که یکی از آن ویژگی‌ها را دارد برشمرده و به دلیل کثرت مشابهت‌ها گلستان را مقامه خوانده‌است.

او همین روش را بر بهارستان جامی، روضه خلد مشهور به خارستان از مجد خوافی، تاریخ نگارستان قاضی احمد غفاری کاشانی، پریشان قآنی، حدائق الجنان عبدالرزاق دنبلی و نامه‌ای از فاضل خان گروسی نیز اعمال کرده و شباهت‌هایی بین بخش‌هایی از این کتاب‌ها با مقامات برشمرده‌است. این شباهت‌ها اغلب جزئی‌اند؛ در نتیجه نمی‌شود آن آثار

را مقامه شمرد ولی دو حکایت از *حدائق الجنان* (همان: ۴۹۸ و ۵۰۰) و نیز «جدال سعدی با مدعی» با اصولی که پس از این خواهیم گفت همخوانی دارند و می‌توان آن‌ها را مقامه به شمار آورد.

جلال متینی نیز چنین نوشته بود: «کار قاضی حمیدالدین در ادب فارسی تعقیب نشد و کسی به سراغ مقامه‌نویسی نرفت... ولی سعدی کار قاضی حمیدالدین را... به صورتی دیگر در زبان فارسی دنبال کرد» (۱۳۶۴: ۷۱۶-۷۱۷).

ذکاوتی به حق در نتیجه پژوهش ابراهیمی حریری تشکیک کرد، باین حال دو اثر متأخر به مجموعه آثار متأثر از *گلستان*، که حریری آن‌ها را مقامه خوانده بود، افزود (۱۳۶۴: ۷۵): *گنج شایگان* از ریاض همدانی (م. ۱۲۶۸ق) و *نمکدان* از صفاءالحق همدانی (م. ۱۳۴۱). ریاض همدانی *مقاماتی* هم به عربی داشت و به بدیع‌الزمان ثانی شهرت یافته بود.

در کنار این قول مشهور، که مقامه‌نویسی با سعدی و پیروان سعدی ادامه یافت، عده‌ای از پژوهشگران نوشته‌اند تنها مقاماتی که بعد از *مقامات* حمیدی نوشته شده، *مقامات امیری* از ادیب‌الممالک فراهانی است (از جمله ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۳۹۲؛ حجتی، ۱۳۸۱: ذیل «مقامه»؛ بروکلیمان و پلا، ۱۳۹۵: ذیل «مقامه»). در پژوهش‌های معاصر نخستین بار ادوارد براون به این کتاب اشاره کرد: «در نسخه خطی من به علامت J19 صفحه ۴۴ دوازده فقره تألیف او نام برده شده از جمله دیوان عربی و دیوان فارسی و مجموعه مقامات و... و خود او جای دیگر توضیح داده که آن نسخه خطی شرح احوال ۳۸ شاعر اغلب شیرازی (و نه اثری از ادیب‌الممالک) است (Browne، 1959: 302&349؛ نیز ر.ک Nicholson، 1932: 137). مشخص نیست که آیا اثر ادیب‌الممالک در ژانر مقامه نوشته شده بوده یا خیر و به نظر می‌آید نسخه‌ای از این کتاب هم شناسایی نشده، باین حال نوشته براون سبب این تصور اشتباه شده که وی نسخه‌ای از *مقامات امیری* در اختیار داشته‌است!

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

مقامه ژانری است که به ادبیات ملل مختلف راه یافته و به‌ویژه در زبان‌های عربی، فارسی و عبری^۲ رونق داشته‌است. در پژوهش‌های فارسی بیشتر به سبک نثر مقامه توجه شده و به ویژگی‌های دیگر آن، از جمله الگوی روایی و زیرنوع‌های مقامه، کمتر توجه شده‌است. تاکنون تحول مقامه‌نویسی در ادبیات فارسی در نسبت با ادبیات عربی (بعد از حریری) و عبری، با تمرکز بر مجموعه‌ویژگی‌های نوع ادبی مقامه، بررسی نشده، حال آنکه این کار سبب خواهد شد تفاوت‌های فرهنگی و نیز سیر تحول مقامه‌نویسی و امتداد آن در ادبیات فارسی بعد از حمیدی بیشتر نمایان شود. با انتشار آثار تازه یافته‌شده لازم است که در جایگاه و سیر تحول مقامه‌نویسی در نثر فارسی بازنگری شود، به‌ویژه از آن‌رو که این ادعای مشهور در پژوهش‌های ادبی جا افتاده‌است که مقامه‌نویسی بعد از حمیدی دیگر ادامه نیافت و فقط به صورت غیرمستقیم بر گیلستان و مقلدانش تأثیرگذار بود.

۲- بحث و بررسی

در این بخش ابتدا از ویژگی‌های نوع مقامه سخن خواهیم گفت و سپس به جستجوی نوع مقامه در تاریخ ادبیات فارسی خواهیم پرداخت.

۲-۱- شکل بیرونی مقامه در مقامات بدیع‌الزمان همدانی و حریری

بدیع‌الزمان همدانی، واضع مقامه‌نویسی، ساختارهای ویژه‌ای را در مقامه‌هایش پیاده کرد، اما به نظر می‌رسد تا مدت‌ها بعد از او مقامه به عنوان نوعی ادبی شناخته نمی‌شد. به همین دلیل هم هست که مقامه‌نویسان بین دوره بدیع‌الزمان همدانی و حریری مقامه‌هایشان را با آزادی بیشتری می‌نوشتند. این حریری بود که حدود این نوع ادبی را تثبیت کرد، به طوری که الگوی وی را مقامه‌نویسان بعدی تا حدود دو قرن با انحرافات اندکی دنبال کردند.

مقامه، نوعی ادبی (ژانر) است (بروکلمان و پلا، ۱۳۹۵: ذیل «مقامه»؛ Hämeen-Anttila، 2002). به نظر ولک و وارن نوع ادبی «عبارت است از گروه‌بندی آثار ادبی که از لحاظ نظری مبتنی بر شکل بیرونی (بحر و ساختمان خاص) و نیز شکل درونی

(نگرش، لحن، مقصود، و با تسامح موضوع و مخاطب) است» (ولک و وارن، ۱۳۸۲: ۲۶۶). در ادامه ابتدا شکل بیرونی و سپس درونی مقامه را برخواهیم رسید.

بارزترین خصیصه فرمی مقامه، استفاده از سجع و مزدوج و نیز درج شعر و امثال در میان نثر است. این ویژگی‌ها در نثر عربی در قرن چهارم عمومیت یافت و مقامه‌نویسان بعد از بدیع الزمان همدانی هم مشکلی در پیروی از الزامات این نوع نثر نداشتند، هرچند کیفیت کار و سجع‌پردازی آن‌ها متفاوت بود.

مشخص‌ترین بارزه ساختاری مقامه در مقامات بدیع الزمان همدانی و حریری، وجود دو شخصیت راوی و قهرمان (واعظ، ادیب) در هر مقامه است. باین‌حال بسیاری از مقامه‌نویسان بعدی از شخصیت اول، اگر نه از هر دو، صرف نظر کردند (بروکلمان و پلا، ۱۳۹۵: ذیل «مقامه»).

مقامه نوعی، ساختار روایی مشخصی دارد. کیلیطو^۳ آن را چنین تجزیه کرده: «ورود راوی به شهری، مواجه شدن او با بلیغ (قهرمان) تغییر هیئت داده، گفتار، پاداش (تیغ زدن حاضران مجلس)، بازشناسی، سرزنش، توجیه، جدایی» (به نقل از بروکلمان و پلا، ۱۳۹۵: ذیل «مقامه»).

همین آنتیلا ساختاری دیگر برای مقامه برشمرده که شمول بیشتری دارد: «اسناد، مقدمه، تخلص، بدنه اصلی، بازشناسی، شعر پایانی و خاتمه» (Hämeen-Anttila, 2002: 45) منظور از اسناد روایت کردن نویسنده از فردی دیگر است. اسناد در مقامه‌های بدیع الزمان همدانی چنین است: «حدثنا عیسی بن هشام قال...» بعد از اسناد راوی در مقدمه شرح یکی از سفرهایش را می‌گوید. این مقدمه عرصه‌ای است برای نویسنده تا توانایی‌اش در وصف را آشکار کند. تخلص معمولاً جمله کوتاهی است که نویسنده تمرکز را از راوی روی قهرمان یا بدنه اصلی می‌برد و مثلاً چنین است: «فبينا أنا يوماً» در بدنه اصلی راوی با ژنده‌پوشی سخنور و حيله‌گر روبه‌رو می‌شود که مهارت خود را در سخنوری نشان می‌دهد و با تردستی مردم را فریب می‌دهد تا پولی از آنان بستاند. بدنه هر مقامه ممکن است از چند بخش تشکیل شده باشد. در بازشناسی نبوغ قهرمان در حيله‌گری و فصاحت

بی نظیرش سبب می شود راوی او را به جای آورد. بازنشاسی در اکثر مقامه های حریری هست، اما بدیع الزمان همدانی آن را فقط در نیمی از مقامه هایش آورده است. شعر، خاتمه ایاتی است که قهرمان، معمولاً در جواب سرزنش راوی و در توضیح رفتار و افکارش می سراید. مهم ترین ابداع حریری در ساختار روایت در این بخش است: در بعضی مقامه ها قهرمان خودش شعر را نمی خواند، بلکه رقعهای به جای می گذارد که شعر خاتمه در آن نوشته شده است. در خاتمه مقامه راوی و قهرمان از هم جدا می شوند (Hämeen-Anttila, 2002: 46-52).

افزودنی است که در مقدمه غالباً ماجرا با شرح مسافرت راوی آغاز شده و اتفاقات در دیار غربت رخ می دهد و در تخلص «وقوع داستان غالباً هنگام گردش راوی در شهر غربت و برخورد او با یک ازدحام و یا یک مجلس آغاز می شود» (ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۱۵۹)، مجلس یا ازدحامی که به دلیل معرکه گرفتن سخنور/قهرمان مقامه ایجاد شده است.

۲-۲- شکل بیرونی مقامه در مقامات حمیدی

حمیدی در طرح کلی مقامه های حریری و بدیع الزمان همدانی، تغییرات اندکی ایجاد کرد. راوی و قهرمان در مقامه های آن دو اسم و رسم مشخصی داشتند و در هر مقامه یکسان بودند، اما راوی و قهرمان حمیدی ناشناس هستند و در هر مقامه هم تغییر می کنند. ناشناس بودن قهرمان مقامه البته در مقامه های عربی از جمله «مقامة الحصینیة» از ابن زبیر (۲۰۰۲) نیز سابقه دارد. ساختار مقامه نوعی حمیدی بر اساسی الگوی همین آنتیلا چنین است:

- اسناد: «حکایت کرد مرا دوستی که...»
- مقدمه: راوی سفر می کند (حمیدی از این فرصت برای توصیف و هنرنمایی بهره می برد).
- تخلص: راوی به ازدحامی می رسد که قهرمان/خطیبی خطبه می خواند.
- بدنه اصلی: قهرمان خطبه می خواند.
- خاتمه: قهرمان می رود. راوی قهرمان را نمی یابد.
- شعر پایانی: راوی در دو بیت از گم کردن قهرمان اظهار تأسف می کند.

بازشناسی در این الگوی، خلاف الگوی مقامه عربی، جایی ندارد. ناشناس بودن راوی و قهرمان مقامه عملاً جایی برای بازشناسی باقی نگذاشته است. نتیجه پژوهش راغب، که با رویکردی ریخت‌شناختی-روایت‌شناختی الگوی روایی مقامات حمیدی را بررسیده (۱۳۹۱)، نیز مشابه الگوی بالاست. از آنجاکه راغب به ساختار مقامه عربی نظر نداشته، به شعر پایانی هر مقامه توجهی نکرده، حال آنکه در مقایسه با مقامه‌های عربی اهمیت این شعر و تحولی که حمیدی انجام داده، آشکار می‌شود: در مقامه‌های عربی این شعر پیش از پایان مقامه، و معمولاً از زبان قهرمان بیان می‌شود.

از نظر سبک ادبی مقامات حمیدی ویژگی‌های اصلی مقامه‌نویسی را داراست: صنایع لفظی به‌ویژه سجع و جناس در آن زیاد به کار رفته و نثرش را موزون و آهنگین کرده، و درج شعر در نثر زیاد است. در کنار این‌ها آمیختگی عربی و فارسی هم از ویژگی‌های اساسی نثر حمیدی است (ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۲۰۵ و ۲۳۶). البته با همه این‌ها حمیدی کوشیده نثرش «سهل ممتنع» باشد (بهار، ۱۳۳۷: ۲/۳۳۴-۳۴۳).

۲-۳- شکل درونی مقامه

همین‌آنتیلا زیرنوع‌های (Subgenres) مقامات بدیع‌الزمان همدانی را چنین برشمرده: پیکارسک^۴ و طنز، در یوزه‌گرانه (مقامات فی الکدیه)، ادبی، وعظی، مدحی، و مقامه‌های دسته‌بندی‌ناپذیر (2002: 55) و البته اذعان داشته که بعضی مقامه‌ها را می‌توان در چند زیرنوع دسته‌بندی کرد. زمینه ادبی-لغوی نیز در همه مقامه‌ها وجود دارد. اما وی مقامه‌های حریری را به زیرنوعی تقسیم نمی‌کند و همه آن‌ها را پیکارسک/ادبی می‌خواند (2002: 164). جالب توجه است که حمیدی با آنکه از همه جنبه‌ها تحت‌تأثیر مقامات حریری و بدیع‌الزمان همدانی است اما زمینه پیکارسک و کدیه در مقامه‌های وی بسیار کم‌رنگ‌تر است و قهرمان‌هایش مانند ابوالفتح اسکندری و ابوزید سروجی حیل‌گر و شیاد نیستند. از نظر موضوعی هم مقامه‌های حمیدی در موضوعات «تاریخ و عرفان و توصیف» در مقامات عربی مشابه ندارد (ن.ک ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۱۵۰-۱۶۴).

محمد غنیمی هلال در مقایسه مقامات بدیع‌الزمان همدانی و حریری با مقامات حمیدی باریک‌بینانه نوشته: «قاضی حمیدالدین زمینه مناظره را در مقامات خود گسترش داد و بر داستان‌ها جامه صوفیانه پوشاند که این دو خصیصه از ویژگی‌های خاصی است که تنها نویسندگان ایرانی بدان ممتازند.» (۱۳۹۰: ۳۰۱) سخن او آن‌گاه که مقامات بدیع‌الزمان همدانی و حریری مدّ نظر باشد درست است، اما مقامه‌نویسان دیگر دست به انشای مقامه-مناظره زده بودند.

به‌مرور زمان در ادب عربی مقامه در بعضی از جنبه‌ها از ساختاری که حریری آن را بنا ریخته بود، فاصله گرفت. اگرچه چارچوب کلی مقامه حفظ می‌شد، اما بدنه اصلی مقامه قسمتی بود که در آن موضوعات متفاوتی مطرح می‌شد. بعضی بدنه اصلی را به مناظره اختصاص دادند. حصکفی (م. ۵۵۱ق) مناظره‌گونه‌ای بین «قصار و صیاد» نوشته که عمادالدین کاتب آن را به‌حق مقامه خوانده (عمادالدین، ۱۳۷۵ق: ۵۱۵/۱۲) و تاج‌الدین سرخدی (م. ۶۷۴ق) مقامه‌ای دارد به نام «المفاخرة بین التوت و المشمش» (Hämeen-Anttila، 2002: 329). در غرب عالم اسلامی نویسندگان به پیوند زدن مقامه و مناظره بیشتر نظر داشته‌اند. ابوطاهر سرقسطی (م. ۵۳۸ق)، صاحب مقامات اللزومیة، مقامه‌ای به نام «النظم و النثر» نوشته که به طریق مناظره است (سرقسطی، ۲۰۰۶: ۳۷۱-۳۸۱) و علی نباهی (م. بعد ۷۹۲ق) مقامه‌ای دارد در «تفضیل النخلة علی الکرمة» با عنوان اصلی «الإکلیل فی فضل النخيل» (نباهی، ۱۹۸۸).

نمونه اعلاى مقامه-مناظره مقامه «الوردیه» از جلال‌الدین سیوطی (۸۴۹-۹۱۱ق) است که الگوی مقامه‌نویسان بعدی شد. پس از وی مقامه-مناظره‌های زبان حالی رو به فزونی گذاشت (Hämeen-Anttila، 2012: 7). «الوردیه» مناظره‌ای است بین ده گل که هر یک محاسن خویش و مساوی رقیب را بیان می‌کند. مضمون آن مشابه مقامه «ربیع» قاضی حمیدالدین است (سیوطی، ۱۴۰۶ق: ۸۱-۱۰۴).

در زبان عبری مقامه‌نویسی از همان آغاز با مناظره پیوند خورد. یکی از سه مقامه یهودا بن‌شبتای (م. بعد از ۶۲۲ق)، از نخستین مقامه‌نویسان عبری، مناظره‌ای است میان خرد و

ثروت. دو مقامه یهودا الحریزی^۵ (م. ۶۲۲ق) هم مناظره هستند: مناظره شب و روز و شمشیر و قلم. یکی از هم‌عصران وی هم مقامه‌ای در مناظره شمشیر و قلم نوشت (نک. 'Mar'i، 2013: 1-31؛ Hämeen-Anttila، 2002: 297-328).

در مقامات حمیدی اساس چهار مقامه بر مناظره بنا شده: «الشیب و الشباب»، «المناظره بین السنی و الملحد»، «بین اللاطی و الزانی» و «بین الطیب و المنجم». در آن‌ها هر طرف مناظره دست‌کم یک بار سخن می‌گوید و موضوع آن‌ها دوگانه‌ای است مشخص و کلی (نه جزئی و شخصی). جز این‌ها ابتدای مقامه «النسابة» مناظره‌ای است درباره اهمیت نسب‌شناسی و مقامه «الربيع» مفاخره‌ای است میان گل‌های مختلف. دو مقامه «التصوف» و «اوصاف البلخ» مناظره نیستند اما زیرساخت متن شبیه به مناظره است: در «التصوف» اندیشه‌های درونی راوی در موافقت و مخالفت با تصوف بیان می‌شود (حمیدالدین بلخی، ۱۳۹۵: ۸۲-۸۳) و در «اوصاف البلخ» تجربیات یک فرد از گروه‌های مختلف مردم و شمردن بدی‌های آنان و مقایسه‌شان (۱۶۳-۱۶۶). «بین الزوجین» را مناظره به شمار نیاوردیم چراکه موضوعش جزئی و شخصی است. در واقع از جنس معارضه‌های دروغین حریری است که در آن‌ها دو شخصیت به دروغ و برای ستاندن سکه‌ای در پیشگاه قاضی یا امیر مجادله می‌کنند، با این تفاوت که دروغی در کار نیست.

در «السیاح» (۱۳۹۵: ۷۸) و «المسائل الفقهیه» (۱۲۰) هم که مناظره نیستند، حمیدی شگردی مناظره‌گون برای پیشبرد متن به کار گرفته و آن مخالفت با قهرمان مقامه است و این خلاف مقامات بدیع‌الزمان همدانی و حریری است که برتری قهرمان مقامه، تقریباً همیشه، از پیش پذیرفته شده و کسی آن را به چالش نمی‌کشد.

بنابراین تقریباً یک‌سوم مقامه‌های حمیدی مناظره یا مناظره‌گون هستند. پیش از حمیدی مناظره در ادبیات فارسی سابقه داشت، اما حمیدی مناظره را یکی از زیرنوع‌های اصلی مقامات خود کرد و مهارت او در انشای مناظره در ساختار روایی مقامه سبب شد که قرن‌ها روش او در ادبیات فارسی امتداد یابد.

۲-۴- مقامه نویسی بعد از حمیدی

ولک و وارن اشاره کرده‌اند که «تصور آنان از نوع بیشتر شکل گرایانه است» (۱۳۸۲: ۲۶۸). تأکید ما هم در این پژوهش بر شکل بیرونی است. بنابراین اثری را مقامه می‌شماریم که در شکل بیرونی ویژگی‌های پیش‌گفته، یعنی سبک ادبی و الگوی روایی و داشتن دو شخصیت اصلی، یا بیشتر آن‌ها را داشته باشد. این کار به‌ویژه از این رو اهمیت دارد که تاکنون در پژوهش‌های فارسی بر شیوه سجع‌پردازی در مقامه‌نویسی تأکید شده و به الگوی روایی کمتر توجه شده‌است. در ادامه آثاری که این ویژگی‌ها را دارند بررسی خواهیم کرد، آثار مهم‌تر را به تفصیل و باقی را به اجمال.

۲-۴-۱- **مناظره الورد و بنت‌الکرم:** رساله‌ای است از ابوسعید ترمذی که آن را در ۵۸۵ق (۳۴ سال بعد از مقامات حمیدی) نوشته‌است. بعد از تحمیدیه، ابوسعید اسناد آورده‌است: «چنین می‌گوید دسته‌بند این گل و دوستگانی ده این مل، ابوسعید ترمذی...» (ترمذی، ۱۳۹۲: ۳۹۶) در واقع راوی اصلی این رساله خود نویسنده است. اسناد در *مقامة الحصبیه* نیز چنین است (ابن‌زبیر، ۲۰۰۲: ۴۵) و در مقامه‌های بعدی عربی هم پرتکرار است (Hämeen-Anttila, 2002: 185).

ترمذی سپس به تفصیل فرارسیدن بهار را توصیف می‌کند و از شاه طبیعت، گل، سخن می‌گوید که سلیمان‌وار بر تخت تکیه زده و همه در دربارش حاضرند جز هدهد دربارش: بلبل. بلبل چون می‌آید در برابر عتاب ملوکانه ماجرای نقل می‌کند: «در این وقت که حرقت فرقت از حد بگذشت و زحمت محنت بی‌اندازه شد... این داعی مشتاق به طریق استقبال به هر طرفی طیران می‌کرد. در اثر آن حرکات و سکناات به موضعی افتاد جنت‌زینت سباصفت. جمعی دید چون بهشتیان مزین و مرفه. به نشاط و خرمی مشغول و از غم و اندوه فارغ. زنی بر آن جماعت پادشاه، و جمله مستغرق خدمت او گشته.» (همان: ۳۹۹) گفته بلبل ویژگی‌های مقدمه و تخلص را داراست: راوی (بلبل) سفر می‌کند و به ازدحامی می‌رسد که کسی (مل) سبب برپایی آن ازدحام است.

از اینجا به بعد بدنه اصلی آغاز می‌شود که مناظره گل و مل است در حضور ممدوح در چهار بخش: طرفین به ترتیب با استناد به آیات و احادیث، علم طب و تعبیر خواب دیگری را مذمت و در برتری خود سخن می‌گویند و سپس در مدح ممدوح با یکدیگر رقابت می‌کنند. در خاتمه ابوسععد، نقش داور را باز به بلبل می‌دهد. بلبل می‌گوید که سخن در مدح ممدوح پایانی ندارد، پس باید مناظره را تمام و طرب اختیار کرد. این نوع پایان در معارضات دروغین حریری، و نیز مقامه‌های حمیدی نظیر دارد: در پایان معارضه بین زوجین قاضی بین طرفین مصالحه می‌کند و در پایان مناظره لاطی و زانی راوی، به مثابه داور، طرفی را بر طرف دیگر برتری نمی‌دهد. این پایانی است که در مناظره‌های آینده تکرار می‌شود، هرچند پیش از حمیدی در مناظره جان و تن هم سابقه داشته‌است (بحرالفتاوند، ۱۳۴۵: ۴۶۵-۶). شعر پایانی ترمذی درباره گم شدن قهرمان داستان نیست. از ابداعات ابوسععد آن است که در مناظره چهارم گل و مل هر یک قصیده‌ای کوتاه در مدح ممدوح می‌گویند و شعر پایانی رساله به منزله دعای تأیید در پایان قصاید است.

در سبک ادبی ویژگی‌های اصلی مقامه یعنی سجع و درج شعر را داراست، اگرچه التزامش به سجع چنان حمیدی نیست. از نظر شخصیت‌های اصلی مقامه، ابوسععد خود را راوی اصلی کرده، اما به بلبل بعضی از نقش‌های راوی مقامه را داده‌است.

از نظر شکل درونی رساله ابوسععد زمینه ادبی مقامه را دارد: در بخش نخست بلبل لغزگونه سازهای مجلس مل را توصیف می‌کند (ترمذی، ۱۳۹۲: ۴۰۰) و بخش پایانی رقابتی ادبی است بین طرفین در مدح. هر دوی این‌ها از موضوعات اصلی بعضی مقامه‌های حمیدی و حریری است. ضمن اینکه مناظره را هم بعد از حمیدی باید از مضمون‌های مقامه به شمار بیاوریم.

رساله ابوسععد سرآغاز تحول مقامه به مناظره زبان حالی در ادب فارسی است. مناظره زبان حالی پیش از وی در آثار عرفانی (بحرالفتاوند، ۱۳۴۵: ۴۶۱ و ۴۶۵؛ محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۵۴۵؛ میدی، ۱۳۴۸: ۵۹؛ انصاری، ۱۳۷۲: ۳۷۵/۱) سابقه داشت، اما رساله‌ای مستقل نشده بود و الگوی روایی و زمینه ادبی مقامه را نداشت. در مقامه «الرابعیه» از مقامات حمیدالدین بلخی، واعظ/قهرمان مقامه آنچه را گل‌ها به «زبان حال» می‌گویند برای

شنوندگان نقل می‌کند، اما ابوسعید شخصیت انسانی واعظ/قهرمان را از مقامه کنار گذاشت و خود گل و مل را شخصیت‌های اصلی مقامه کرد. او با بهره‌گیری از تجربه‌های قاضی حمیدالدین زبان حال را از زمینه عرفانی آثار پیشین بیرون آورد و مناظره-مقامه‌ای زبان حالی نوشت. مقامه هم تا پیش از وی به صورت منفرد، نه مجموعه مقامات، در فارسی سابقه نداشت. او با افزودن تحمیدیه به مقامه استقلال بخشید و قابلیت این قالب را برای مدح نشان داد.

۲-۴-۲- رساله چنگ: رساله‌ای است از قاضی کمال‌الدین احمد مراغی (ف. ۶۶۵) که با اسناد و تخلص آغاز می‌شود: «اصحاب حقیقت و فراست و ارباب فطنت و کیاست آورده‌اند که وقتی صاحب‌دلی بی‌حاصلی را دید که از برای رونق بزم معاشران چنگی می‌ساخت.» (مراغی، ۱۳۷۶: ۱۵۱) مراغی شخصیت راوی را حذف کرده، اما بعضی کارهای راوی مقامه را به صاحب‌دل واگذار کرده: اوست که مانند تخلص مقامه، قهرمان (چنگ) را در حالی می‌بیند که با سخنوری (اینجا نغمه‌نوازی) قلوب مستمعان را در چنگ گرفته است. پیش از تخلص مقدمه (با زمینه سفر) وجود ندارد. بدنه اصلی رساله گفت‌وگوی صاحب‌دلی است با چنگ و اجزای چهارگانه آن و پرسیدن علت اندوه آن‌ها (همان: ۱۵۲). وی اگرچه مانند ترمذی از زبان حال بهره برده، اما رساله‌اش مناظره نیست. در خاتمه رساله صاحب‌دل با چشمی گریان چنگ را وداع می‌گوید. از جهت وداع کردن مشابه است با خاتمه مقامه. این رساله شعر پایانی ندارد. التزام مراغی به سجع کمتر از حمیدی است و سجع را بیشتر با واژگان فارسی ساخته است.

۲-۴-۳- جدال سعدی با مدعی: این حکایت از گلستان را پژوهشگران دیگر، چنان‌که گذشت، مقامه دانسته بودند. ابراهیمی حریری به درستی آن را «از نظر سبک انشا که مطنب است و موازنه بیشتر دارد» (ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۴۲۱) نسبت به باقی گلستان بیشتر مشابه سبک مقامه‌نویسی دانسته بود. شباهت ساختار «جدال سعدی با مدعی» با مقامه، این گمان را که رساله‌ای مستقل بوده و بعداً به گلستان افزوده شده تقویت می‌کند (ابراهیمی حریری، ۱۳۸۳: ۴۲۱؛ پورجوادی، ۱۳۹۳: ۶۴۰).

۲-۴-۴- وصاف الحضرة: وصاف سه مناظره زبان حالی دارد: «گوی و چوگان» در مطاوی تجزیة الامصار (۱۳۸۸: ۳۵۸-۶۱) و «شمشیر و قلم» (۱۳۸۵) و «نرد و شطرنج» (۱۳۹۸: ۷۱-۱۰۱) به صورت مستقل. در این سه رساله الگوی روایی مقامه‌نویسی دیده نمی‌شود اما «بدیع الریح» (۱۳۹۸) به مقامه شباهت دارد، هرچند مناظره نیست و گفت‌وگوی نویسنده است با بلبل درباره عشق و فراق.

۲-۴-۵- **زنگی نامه:** محمد زنگی بخاری (فوت بعد از ۷۱۳ق) در ژانرهای مختلف نثر طبع آزمایی کرده است و از آن میان مقامه‌ای هم نوشته که خلاف آثار دیگر بررسی شده عنوان «مقامه» هم دارد. زنگی در مقامه «المناظره بین المسافرین» یا «مناظره مسافر عالم صورت با مسافر عالم معنی» (زنگی بخاری، ۱۳۷۲: ۷۹-۹۴) الگوی روایی مقامه‌های حمیدی را کاملاً رعایت کرده‌است. برگزیدن مناظره به عنوان موضوع تنها مقامه‌ای که نوشته نشان می‌دهد در نگاه وی مناظره‌نویسی وجه غالب مقامه‌نویسی بوده‌است. از نظر سبک ادبی ویژگی‌های اصلی مقامه را داراست، اما ابیات درج‌شده در متن پرتعداد نیستند و همراهی همیشگی فارسی و عربی در مقامات حمیدی هم در آن دیده نمی‌شود. سجع را هم بیشتر با واژگان فارسی ساخته و بیشتر تحت تأثیر سعدی است.

از وی سه مناظره زبان حالی هم باقی مانده: «گل و مل»، «چشم و دل» و «مویزاب و فقا». فقط الگوی روایی رساله اخیر مشابه مقامه است.

۲-۴-۶- مناظره السمع و البصر: مناظره‌ای است از صاحب سفینه تبریز، ابوالمجد تبریزی، که باید آن را مقامه‌ای کامل دانست. ابوالمجد در این رساله بعد از تحمیدیه شرح می‌دهد که در ۷۱۷ق در حضور مخدومی مناظره‌ای در باب برتری چشم یا گوش در گرفت و آن مخدوم از وی درخواست که متنی در این باره بنویسد. این قسمت مشابهت زیادی با ابتدای «حکایت نرد و شطرنج» وصاف دارد. سپس متن اصلی با اسناد آغاز می‌شود: «حکایت کرد بدین ضعیف، یاری ظریف» (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۲۴۱) راوی مانند مقامه متفاوت از نویسنده است. به جای مقدمه مقامه که معمولاً مفصل است و راوی در آن سفر می‌کند، اینجا راوی به اختصار از سفری خیالی می‌گوید: «روزی مرغ اندیشه بر آسمان افکار پرواز

می‌کرد، شنیدم که شخصی آواز می‌کرد. گوش هوش بدو داشتم و سمع دل فرا کلمات او گذاشتم.» و سپس تخلص: «دو شخص را دیدم در مناظره گرم شده و در مباحثه و مکاوحه بی‌آزم گشته... چون نیک تأمل کردم، خود، گوش و زبان در گفت و شنید بودند.» در نهایت مناظره چشم و گوش با داوری دل پایان می‌یابد که مطابق معمول این مناظره‌ها دل طرف هر دو را گرفته تا هر دو راضی باشند. تسجیع در همه‌جای رساله یکسان نیست اما مجموعاً ویژگی‌های مقامه را در سبک ادبی داراست.

ابوالمجد در مناظره عقل و عشق، یعنی مقدمه‌ای که بر دیوان عمومی خود نوشته، هم تخلصی مقامه‌وار آورده است (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۲۸۹).

۲-۴-۷- خواجه کرمانی (۶۸۹-۷۵۳ق): خواجه چهار مناظره زبان حالی در ۷۴۸ نوشته است. آغاز هر چهار رساله مشابه است: تحمیدیه، اسناد، مدح و سپس مقدمه ماجرا. در پایان هم با توضیحی درباره رساله و یک بیت شعر تمام می‌شوند. مجموعاً در «مناظره نمد و بوریا» بیش از باقی اصول مقامه‌نویسی رعایت شده است. در این رساله هم بعد از تحمیدیه اسناد آورده: «چنین گوید فراش این فراش و بیاع این قماش... خواجه المرشدی الکرمانی...» (خواجه کرمانی، ۱۳۹۹: ۹۶) و سپس از معراج روحانی‌اش نوشته که در آن نه رواق چرخ را چنان گردی بر آستان ممدوح دیده است. در این سفر قدسی اشتیاق حج دامن‌گیرش می‌شود. پس به راه می‌افتد. بعد از این مقدمه، تخلص آورده: در میانه راه برای استراحت وارد زاویه‌ای می‌شود و از میان صوفیان حاضر، شیخ خانقاه از حال نویسنده استخبار می‌کند. نویسنده از وی تقاضای نان و آبی می‌کند و پس از اکراه اولیه، سرانجام شیخ به خادم دستور می‌دهد تا اسباب آسایش مسافر را فراهم کند. خادم وی را به گوشه‌ای می‌برد که نمد و بوریا بی انداخته شده و از اینجا مناظره زبان بین نمد و بوریا آغاز می‌گردد. در خاتمه، شیخ خانقاه بر بوریا خشمگین می‌شود اما با شفاعت حاضران از وی درمی‌گذرد. بعد هم نویسنده و قافله‌اش آنجا را ترک می‌کنند.

بخش نخست این رساله مقامه‌ای کامل است که در ادامه به مناظره‌ای زبان حالی ختم شده است. در واقع خواجه مقامه نوعی را با زیرنوع تازه تر مقامه، مناظره زبان حالی، همراه کرده است.

از نظر سبک ادبی نثر هر چهار رساله آمیخته به نظم، شاعرانه و پرایهام است و سجع و مزدوج در آن‌ها چشمگیر است. نیز خواجه توجه خاصی به درج و تضمین آیات قرآن داشته است.

«شمع و شمشیر» را هم می‌توان مقامه دانست (اسناد، مقدمه و تخلص دارد). «سراجیه» مشابه با «بدیع الریبع» و رساله چنگ است که در آن خواجه با چراغ درباره سوز و گدازش گفت‌وگو می‌کند. در «شمس و سحاب» کمتر ساختار مقامه‌نویسی رعایت شده است (مقدمه و تخلص در آن دیده نمی‌شود).

۲-۴-۸- ریش‌نامه: رساله‌ای است به طنز از عبید زاکانی در مذمت ریش. در آغاز اسناد ندارد و خود نویسنده راوی ماجراست. در مقدمه، عبید شبی با خیال جانانه خلوت کرده که دل، از کمال بی‌صبری، زبان می‌گشاید و با خیال محبوب گفت‌وگو می‌کند. در تخلص «از زاری دل بیچاره در و دیوار به فریاد آمد. ناگاه طرفی از خانه و رکنی از کاشانه منشق شد و از آن انشقاق شخصی روی نمود» (عبید زاکانی، ۱۹۹۹: ۳۳۳). این شخص خود را «ریش‌الدین ابوالمحاسن» معرفی می‌کند و سپس گفت‌وگویی بین عبید و ریش‌الدین درمی‌گیرد. در نهایت ریش آشفته می‌شود و می‌گوید: «اگر هزار بار از بیخم برکنند عاقبت از بیخشان برکنم» و سپس «از سر غضب روی برتافت» (همان: ۳۳۹). رساله با این بیت تمام می‌شود: «مراد ما نصیحت بود و گفتیم / حوالت با خدا کردیم و رفتیم» که می‌شود آن را شعر پایانی محسوب کرد.

این رساله هم در موضوع و هم ساختار، نقیضه مقامه است. نویسنده، راوی شده است، ولی به جای آنکه راوی سفر کند و قهرمان را گرم گفت‌وگو در مجلسی بیابد، راوی در خانه می‌ماند و این قهرمان (ریش‌الدین ابوالمحاسن) است که به خانه راوی می‌آید و او را گرم گفت‌وگو (با خیال جانانه) می‌یابد. اگر در مناظره‌ها طرفین به دنبال برتری و اثبات

حسن خود بودند، اینجا عبید فقط در پی نشان دادن قبح ریش است. در پایان هم، خلاف معمول مناظره‌ها که با مصالحه است، ریش غضب‌آلوده مناظره را ترک می‌کند.

۲-۴-۹- مناظره بین السیف و القلم: رساله‌ای است از ابوصاعد محمد بن ابی‌الفتح یعقوبی الطوسی و به سال ۷۶۹ق کتابت شده‌است. ساختار روایی مقامه را رعایت کرده و رساله در پایان مشابه با رساله ابوسعده و «بدیع الربیع» به مدح می‌انجامد و شعر پایانی به منزله دعای تأیید است (یعقوبی طوسی، ۱۳۵۶: ۲۷-۵۴).

۲-۴-۱۰- صائن‌الدین علی ترکه (م. ۸۳۵ق): او ساختار روایی مقامه را در چند رساله‌اش رعایت کرده‌است. صائن‌الدین طرح داستانی مناظره‌های زبان حالی را گسترش داد و فاصله آن‌ها را از ساختار مقامه بیشتر کرد. او با بهره‌گیری از تجربه ابوسعده داستانی زبان حالی از جدال دو امیر ابداع کرد که هر یک یارانی دارند و این یاران نقش‌هایی در داستان بر عهده می‌گیرند. ابتدای داستان مقامه‌وار است و بخشی از آن هم مناظره زبان حالی است.

در مناظره «رزم و بزم» صائن‌الدین بعد از تحمیدیه می‌نویسد که خیال صورت این مناظره را به وی الهام کرده و سپس مناظره را با توصیف برآمدن خورشید می‌آغازد و می‌آورد: «دل که پادشاه مملکت کونین سعت انسانی است، روی به جمعیت‌خانه اصلی خویش نهاد.» (ابن ترکه اصفهانی، ۱۳۹۵: ۶۹) صائن‌الدین خود راوی رساله است اما اینجا یکی از نقش‌های راوی را به دل داده‌است. سپس تخلص می‌آورد: «چون نگاه در کریاس این بارگاه جمعیت‌پناه کرد، دید... میان جمعی... گفت و گویی شده» و مناظره رزم، که سیف و قلم را در میمنه و میسره می‌داشت، با بزم و اصحابش آغاز می‌شود. در پایان سلطان عشق قهرمان ذوق را با وزیر عقل می‌فرستد تا از چندوچون ماجرا آگاه شوند و سپس بین آن‌ها مصالحه برقرار می‌کند. ماجرا با ابیاتی از سلطان عشق تمام می‌شود (همان: ۸۳). جز آنکه این رساله در مقدمه و تخلص و موضوع مناظره مقامه‌وار است، سبک ادبی آن هم مسجع و فنی است و زمینه ادبی این رساله و رساله بعد پررنگ است.

مناظره مفصل دیگر ابن ترکه «عقل و عشق» یا «مناظرات خمس» است که مانند «رزم و بزم» داستان مجادله زبان حالی دو امیر است (ابن ترکه اصفهانی، ۱۳۷۵).

ساختار مقامه در رساله دیگری از صائِن الدین، که مناظره نیست، هم مشاهده می‌شود. رساله «شق قمر و ساعت» اسناد ندارد، اما نویسنده راوی است و مانند مقدمه مقامه ماجرا با سفر وی آغاز می‌شود و سپس تخلصی مقامه‌وار می‌آید (ابن ترکه اصفهانی، ۱۳۵۱: ۱۰۳) اما در ادامه متن از حالت مقامه و آن ساختار روایی بیرون می‌آید.

۲-۴-۱۱- **شمع جمع:** رساله‌ای است از محمد بن عبداللطیف وفایی، نویسنده قرن نهمی (۱۳۹۷). این رساله حاوی دو مناظره میان جام و شراب، و عقل و جان و دل است.

۲-۴-۱۲- **کنز اللطایف:** رساله‌ای است به طنز و با نثری فنی و مصنوع منسوب به عبید زاکانی، اما مسلماً از نویسنده‌ای دیگر، که با توجه به بیتی در انتهای رساله آن را در ۸۷۷ تمام کرده است. کنز اللطایف مناظره‌ای است بین آلت مردانه و زنانه که آن را هم مانند ریش‌نامه باید نقیضه ساختار متداول مقامه دانست (عبید زاکانی، ۱۹۹۹: ۳۷۵-۳۹۴).

۲-۴-۱۳- **مناظره روزه و عید:** رساله‌ای است از ادريس بدلیسی (۸۵۶-۹۲۶ق). نویسنده خود راوی رساله است و در مقدمه از سفرش به شهری در آسیای صغیر سخن می‌گوید (بدلیسی، ۱۳۸۲: ۱۶). تخلص آنجاست که در آن شهر بدلیسی با سه برادر، و جمعیتی در صحبت آنان، مواجه می‌شود که در واقع ماه‌های رجب و شعبان و رمضان‌اند. گفت‌وگویی میان آن‌ها درمی‌گیرد اما بدلیسی دیدار آنان را «نعمتی مرغوب لیکن غیر مترقب» می‌یابد. پس از آنان جدا می‌شود و بخش اول با یک بیت، به منزله شعر پایانی، تمام می‌شود. این بخش را می‌توان مقامه‌ای مستقل دانست.

اصل مناظره اما در بخش دوم است که با شرح سفر بدلیسی به صوفیه آغاز می‌شود. زمینه ادبی در این بخش بیشتر است، از جمله اینکه مثنوی‌ای در وصف صوفیه (همان: ۲۴) و مصرعی پرتصحیف (همان: ۲۵) در آن درج کرده. بدلیسی یاد آن برادران می‌افتد و کوبه‌کو آنان را می‌جوید تا آنکه با شعبان روبه‌رو می‌شود. این برادر حکایتی «پر از لطایف اهل راز» می‌کند. تا اینجا بدلیسی خود راوی بود و مقدمه و تخلص مقامه‌وار بود اما از اینجا

شعبان راوی مقامه می‌شود. سخن شعبان هم مقدمه‌ای با زمینه سیاحت دارد: «ما گروهی سیاحان سایرین مسالک امصار بحاریم و در سلک سیاحان عالم‌نورد اقطاریم.» (همان: ۲۷) در این گروه فردی است که همواره با برادر کوچک‌تر، رمضان، مناظره و مجادله دارد و او عید است. سپس مناظره آن دو نقل می‌شود و در خاتمه عید اضحی مصالحه میانشان برقرار می‌کند و با دو بیت، شعر پایانی، سخنش را به اتمام می‌رساند (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۱۵۷).

بدلیسی رساله مفصل خلاقانه دیگری هم دارد به نام «مرآت الجمال» (۱۳۹۵) که در متن «مناظره مهر و ماه» هم خوانده شده، اما بیش از آنکه مقامه-مناظره باشد داستانی زبان حالی است، مشابه رساله‌های صائن‌الدین، که از الگوی روایی مقامه تأثیر پذیرفته است و موضوع آن عالم و خلقت و قوای وجودی انسان است و مناظره‌ای هم در میان دارد.

۲-۴-۱۴- حسن و عشق: رساله‌ای تمثیلی است از فضولی بغدادی (۱۳۷۹) که آغازش مقامه‌وار است و مناظره‌ای کوتاه در میانش دارد و از آن دست داستان‌های زبان حالی است که از مقامه فاصله زیادی گرفته است.^۷

۲-۴-۱۵- مقامة فی الخریف: مقامه‌ای است جعلی که در نسخه‌های متأخر مقامات حمیدی درج شده است (انزایی نژاد، مقدمه بر حمیدالدین بلخی، ۱۳۹۵: ۱۱).

۲-۴-۱۶- کنز السالکین: رساله‌ای است منسوب به خواجه عبدالله انصاری که به اغلب احتمال از وی نیست (پورجوادی، ۱۳۹۳: ۶۱۳). به صورت کلی در این رساله نسبت به دیگر آثار خواجه عبدالله سجع و قرینه‌پردازی و درج ابیات بیشتر است. از همین رو مصحح به درستی این رساله را «نوعی تجربه مقامه‌نویسی» دانسته است (مولایی، مقدمه بر انصاری، ۱۳۷۲: ۱/ صدونودوسه). باب اول «در مقالات عقل و عشق» (انصاری، ۱۳۷۲: ۲/ ۵۴۲-۵۵۱) مقامه‌ای کامل است و همین تطابق با ساختار مقامه از دلایل دیگری است که انتساب این رساله به خواجه عبدالله را شک‌برانگیز می‌کند. باب ششم این رساله هم که در «غرور جوانی و تیر ماه پیری» است به نظر تحت‌تأثیر «مقامة الربیع» و مقامه منسوب به قاضی حمیدالدین یعنی «الخریفیه» بوده است. جالب توجه است که در این رساله راوی با

شخصیت دیگر پیش از سفر (رفتن به باغ) مواجه می‌شود، یعنی تخلص پیش از مقدمه با زمینه سفر آمده‌است.

۲-۴-۱۷- دوره بازگشت: این اصطلاح معمولاً برای اشاره به سبکی در سرودن شعر به کار می‌رود که شاعران، در اواخر دوره افشاریه تا پیش از دوره مشروطه، با پیروی از اسلوب‌های سبک خراسانی و عراقی آن را ایجاد کردند. باین‌حال این جریان شعری بر نثرنویسی هم تأثیرگذار بود و پژوهشگرانی چون بهار و دیگران این اصطلاح را برای اشاره به سبکی در نثر نیز به کار برده‌اند (ر.ک دادبه، ۱۳۸۱: ذیل «بازگشت ادبی»). به نظر می‌رسد که در این دوره، در کنار توجه به دیگر اسلوب‌ها و انواع ادبی گذشته، مقامه‌نویسی نیز دیگر بار مورد توجه قرار گرفت. مقدمه چاپ سنگی مقامات حمیدی به قلم ادیب اصفهانی از نگاه ادیبان این دوره به مقامه‌نویسی حکایت دارد، مقدمه‌ای که سرشار از تمجید و تحسین است (مقدمه حمیدالدین بلخی، ۱۲۹۰ق). در این دوره سیدمحمد مؤمن جزایری (۱۰۷۴-۱۱۳۰) «منیة اللیب» را که مناظره‌ای است میان منجمی ایرانی و طیبی یونانی به عربی نوشت و بعداً میرزا حاج آقای واعظ آن را به فارسی برگرداند. این مناظره علمی و متأثر از مقامه طیب و منجم حمیدی است (پورجوادی، ۱۳۹۳: ۶۹۲).

سپس باید از حدائق الجنان یاد کرد که ابراهیمی حریری به‌درستی دو حکایت آن را دارای تمام «خواص مقامات قدیم» دانسته‌است (۱۳۸۳: ۴۹۷-۵۰۰). جز این‌ها، در این دوره دو نویسنده نگاهشده‌های خود را «مقامه» خوانده‌اند. نخست فتح‌الله خان شیبانی (شیبانی، ۱۳۹۳: ۱۰۰۷/۲) است که اثرش بعد از مقامات حمیدی تنها مجموعه مقامه‌ای است که با عنوان مقامه به دست ما رسیده و نمایانگر توجهی دوباره به مقامه‌نویسی در این عصر است. دیگر مقامات امیری از ادیب‌الممالک فراهانی است که پیشتر گفتیم نسخه‌ای از آن باقی نمانده‌است.

باید توجه داشت که در قرن دوازده و سیزده قمری مقامه‌نویسی بار دیگر در ادبیات عربی رونق گرفت و آثار متعددی نسبت به قبل نگاهشده شد. به گفته همین آنتیلا این دوره رنسانس مقامه‌نویسی عربی بود (2012: 6). اینکه این موضوع در مقامه‌نویسی در زبان

فارسی هم تأثیرگذار بوده یا نه، باید جداگانه پژوهش شود. به هر روی مقامه‌های فارسی در دوره بازگشت در ادامه سیر تحول مقامه‌نویسی نیستند بلکه بیشتر به مقامه‌هایی شباهت دارند که در آغاز سیر تحول مقامه‌نویسی نوشته شده بود، چراکه خلاف آثار پیشین نه هیچ کدام مناظره هستند (جز «منیة اللیب» عربی)، نه زبان حالی.

در جدول زیر ویژگی‌های گفته‌شده در هر یک از آثار نشان داده شده‌است:

مناظره بین السیف و القلم												
ابن ترکه	رزم و بزم											
	مناظرات خمس											
	شق قمر و ساعت											
شمع جمع												
کنز اللطایف												
بدلیسی	روزه و عید ^{۱۰}											
	مرآت الجمال											
حسن و عشق												
مقامه فی الخریف												
کنز السالکین	عقل و عشق ^{۱۱*}											
	غرور جوانی											
مجموع (۲۴)		۱۴	۲۱	۲۲	۸	۱۵	۱۳	۹	۱۸	۲۰	۱۰	۶

۳- نتیجه گیری

در ساختار روایی مقامه‌های حمیدی، تخلص و مقدمه (با زمینه سفر) بیش از عناصر روایی دیگر گسترش داشتند (همچنین نک. راغب، ۱۳۹۱: ۱۲۰). این دو بخش در آثار متأثر از مقامه‌نویسی نیز بیشترین تکرار را داشته‌اند. خاتمه مقامه‌وار، کمترین تکرار را میان عناصر اصلی مقامه دارد. شعر پایانی اگرچه پرتکرار است اما نمی‌توان لزوماً آن را متأثر از مقامه‌نویسی دانست. فقط در «مناظره الورد و بنت الکرّم» و «بدیع الربیع» و «مناظره سیف و قلم» است که این شعر پایانی نقشی ساختاری دارد و در پیوندی محکم با متن است. دو عنصر فرعی نیز در این آثار پرتکرارند: توصیف شب و برآمدن روز در مقدمه و دیدن ماجرا در خواب یا خیال.

آثار یادشده را می‌شود در چند دسته تقسیم‌بندی کرد:

۱. مناظره‌ها: چنان‌که در جدول مشخص است، سه چهارم رساله‌های یادشده تمام یا قسمتی از آن‌ها مناظره است و از میان آن‌ها فقط رساله «جدال سعدی با مدعی» و مقامه زنگی زبان حالی نیستند.
۲. گفت‌وگوهای زبان حالی: شامل رساله‌های «چنگ»، «بدیع الربیع» و «سراجیه» که در آن‌ها شخصی از موجودی دیگر (چنگ، بلبل، چراغ) راز سوزوگدازش را می‌پرسد و آن موجود به زبان حال پاسخ می‌دهد.
۳. نقیضه‌ها: شامل «ریش‌نامه» و «کنز اللطایف».
۴. داستان‌های زبان حالی: در این آثار مناظره فقط بخشی از داستان را تشکیل می‌دهد. سرسلسله این آثار را باید رساله ابوسعبد بدانیم که اگرچه تماماً مناظره است، اما ماجرا بین دو امیر می‌گذرد که هریک از اعوان و انصار خود کمک می‌گیرند. در رساله‌های «رزم و بزم»، «عقل و عشق»، «حسن و عشق» و «مرآت الجمال» این طرح داستانی گسترده‌تر و مناظره کمرنگ‌تر شده‌است. رساله ابوسعبد را باید مقامه‌ای تمام‌عیار شمرد اما در رساله‌های بعدی فاصله از مقامه بیشتر شده‌است. ریاض الافکار یارعلی تبریزی (۱۳۸۲) نیز در طرح داستانی شبیه به این آثار است، اما ساختار روایی مقامه را ندارد.

۵. آثار دیگر: شامل «شق قمر و ساعت»، «مقامه فی الخریف» و «غرور جوانی».

از میان زیرنوع‌های مقامه، حمیدی مناظره را بیشتر از باقی به کار برد. پس از او هم مناظره‌نویسی زیرنوع غالب مقامه شد. مناظره‌نویسی به شیوه او در رساله سعدی و مقامه زنگی و «منیة اللیب» ادامه یافت، اما نویسندگان به مناظره زبان حالی، به شیوه ابوسعید ترمذی، بیشتر گرایش داشتند. چنان که گذشت در جریان تحول مقامه در عربی و عبری هم مناظرات زبان حالی پدید آمدند و رواج یافتند. اینکه تأثیر و تأثر این زبان‌ها از هم چگونه بوده، باید جداگانه پژوهیده شود. دیگر اینکه ساختار روایی هم تغییر مهمی کرد: مصالحه جایگزین خاتمه مقامه‌وار شد. در این مناظرات ساختار روایی مقامه دیده می‌شود و چنان که همین‌آنتیلا اشاره کرده اگرچه ساده‌تر است این آثار را مناظره بدانیم، اما نمی‌توان آن‌ها را مقامه به شمار نیورد (2012: 7).

در ادامه سیر تحول مقامه-مناظره زبان حالی گونه‌ای داستان زبان حالی پدید آمد که در آن‌ها دو امیر با یکدیگر مجادله‌ای دارند و از عمال خود یاری می‌گیرند. در بعضی از این آثار مناظره کمرنگ شد. در این آثار اگرچه در بعضی جنبه‌ها تأثیرپذیری از مقامه (به‌ویژه در الگوی روایی) آشکار است اما مجموعاً از ساختار مقامه فاصله گرفته شده‌است.

از نظر سبک نثر تمام آثار یادشده ویژگی‌های اصلی مقامه را دارند، اما در میزان التزام به سجع و مزدوج و موازنه متفاوت‌اند. در مقامه‌های عربی نیز آثار متعددی التزام حریری به سجع را نداشتند، چنان که در بعضی آثار فارسی هم التزام به سجع کمتر از حمیدی است. در آثار یادشده درج و تضمین ابیات (جز در رساله فضولی) وجود دارد. باید توجه داشت که به موازات مقامه-مناظره‌های زبان حالی، مناظرات زبان حالی مسجع بدون ساختار روایی مقامه نیز رونق داشته‌اند (ر.ک: پورجوادی، ۱۳۹۳).

نویسندگان فارسی بیشتر به نوشتن مقامه‌های منفرد گرایش داشتند و بعد از حمیدی تا پیش از دوره بازگشت مجموعه‌مقامه‌ای نوشته نشد. در ادبیات عرب نویسندگان شرق ممالک عرب‌زبان نوشتن مقامه‌های منفرد را نوعی تفنن می‌دانستند و مقامه‌نویس کسی بود

که مجموعه مقامات نوشته باشد، حال آنکه در غرب عالم اسلامی، آندلس، گرایش بیشتر به نوشتن مقامه‌های منفرد بود (Hämeen-Anttila، 2002: 176&179).

اغلب آثار فارسی اگرچه ساختار روایی مقامه را داشتند اما عنوان مقامه نداشتند. متشابهها در ادب عربی هم آثار متعددی با عناوین رساله و حدیث از التزام‌های نوع ادبی مقامه پیروی می‌کردند (Hämeen-Anttila، 2002: 126؛ بروکلیمان و پلا، ۱۳۹۵: ذیل «مقامه»).

برای جست‌وجوی دقیق‌تر سیر تحول مقامه‌نویسی لازم است نسخ متعددی که هنوز به چاپ نرسیده‌اند بررسی شوند. باین حال بررسی رساله‌های یادشده نشان می‌دهد که خلاف قول مشهور، مقامه در ادبیات فارسی نوع ادبی زنده و پویایی بوده و تحولات مختلفی را پشت سر گذاشته تا دوباره در دوره بازگشت به اصل خود نزدیک شده‌است.

یادداشت‌ها

۱. ابراهیمی حریری این موضوع را با استناد به دائرةالمعارف اسلام نقل کرده (۱۳۸۳: ۳۹۲) اما برداشت وی اشتباه بوده‌است (Brockelmann، 1987: "Makama").
۲. برای اطلاع از سیر مقامه‌نویسی در زبان عبری، نک. Mar'i، 2013: 1-31؛ Hämeen-Anttila، 2002: 297-328.
۳. عبدالفتاح کیلیطو (Abdelfattah Kilito): نویسنده و منتقد ادبی مراکشی که کتاب‌ها و مقالات متعددی به فرانسوی و عربی منتشر کرده‌است.
۴. اینجا از این اصطلاح برای طبقه‌بندی مقامه‌هایی استفاده کرده که حقه‌بازی و شیادی قهرمان مقامه در آن‌ها محوریت دارد.
۵. یهودا الحریزی (م. ۶۲۲) مقامات حریری را به عبری برگرداند و گفته‌اند برای شباهت بیشتر نامش به «الحریری» الف و لام به ابتدای «حریزی» افزود. او در سفر تحکمونوی، که مانند مقامات حریری پنجاه مقامه دارد، مقامه را در زبان عبری در مقام نوعی مستقل تثبیت کرد.
۶. در مقامه «تصوف» حمیدی هم راوی سفر نمی‌کند و خطیب به شهر راوی می‌آید.
۷. یحیی سبیک نیشابوری (م. ۸۵۳ ق) هم داستانی زبان حالی دارد به نام «حسن و دل» که نسخه‌های زیادی از آن باقی مانده‌است. این داستان از دو قصه تشکیل شده‌است که در

- ابتدای قصه اول اسناد آورده است، اما مقدمه با زمینه سفر را ندارد، البته در ابتدای قصه دوم مقدمه با زمینه سفر دیده می شود. شخصیت های داستان هم متعددند. مجموعاً اگر چه عناصری از مقامه را دارد ولی فاصله زیادی از مقامه نوعی گرفته است (۱۳۷۹: ۴۵۷-۴۹۹).
۸. در این بخش هم آثاری را که راوی جز نویسنده بود علامت زدیم، هم آثاری را که نویسنده راوی بود اما بعضی نقش های راوی به شخصیتی دیگر داده شده بود.
۹. اینجا سفری روحانی در کار است.
۱۰. چنان که گذشت این مناظره دو بخش دارد. خاتمه مقامه وار در بخش اول دیده می شود و راوی مجزا (شعبان) در بخش دوم.
۱۱. فقط در یکی از نسخه ها اسناد آمده است (انصاری، ۱۳۹۳: ۵۴۵/۲).

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. ابراهیمی حریری، فارس. (۱۳۸۳). **مقامه نویسی در ادبیات فارسی**. چ ۲. تهران: دانشگاه تهران.
۲. ابن ترکه اصفهانی، صائن الدین علی. (۱۳۹۵). **بزم و رزم**. تصحیح مژگان حقانی. تهران: وایا.
۳. ابن ترکه اصفهانی، صائن الدین علی. (۱۳۵۱). **چهارده رساله فارسی**. تصحیح سیدعلی موسوی بهبهانی و سید ابراهیم دیباجی. تهران: تقی شریف رضایی، چاپخانه فردوسی.
۴. ابن ترکه اصفهانی، صائن الدین علی. (۱۳۷۵). **عقل و عشق یا مناظرات خمس**. تصحیح اکرم جودی نعمتی. تهران: میراث مکتوب.
۵. ابوالمجد تبریزی. (۱۳۸۱). «مناظره السمع و البصر». در **سقیه تبریز**. ۲۴۱-۲۴۵. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۶. انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۷۲). **مجموعه رسائل فارسی**. تصحیح محمدرور مولائی. چ ۲. تهران: توس.
۷. انوری، محمد بن محمد. (۱۳۷۶). **دیوان انوری**. به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. چاپ پنجم. چ ۲. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. **بحر الفوائد**. (۱۳۴۵). به کوشش محمدتقی دانش پژوه. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۹. بدلیسی، ادریس. (۱۳۸۲). «مناظره روزه و عید». تصحیح نصرالله پورجوادی. معارف، ش ۵۹، ۳-۳۹.
۱۰. بدلیسی، ادریس. (۱۳۹۵). **مرآت الجمال: نسخه برگردان نسخه به خط مؤلف**. پژوهش علیرضا قوجه زاده. تهران: تمثال.
۱۱. بروکلیمان، کارل و شارل پلا. (۱۳۹۵). «مقامه». ترجمه اسماعیل سعادت (ترجمه از دائرةالمعارف اسلام ویرایش سوم)، در *دانشنامه زبان و ادبیات فارسی*. به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. ج ۶ / ۱۴۵-۱۵۳.
۱۲. بهار، محمد تقی. (۱۳۳۷). **سبک شناسی**. ج ۳. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۱۳. پورجوادی، نصرالله. (۱۳۹۳). **زبان حال در عرفان و ادبیات پارسی**. چاپ دوم. تهران: فرهنگ نشر نو و آسیم.
۱۴. تبریزی، یارعلی. (۱۳۸۲). **ریاض الافکار**. تصحیح نصرالله پورجوادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۵. ترمذی، ابوسعید. (۱۳۹۲). «رساله گل و مل». به اهتمام حسن عاطفی. در *ارمغان ادب*. ۳۹۱-۴۲۹. کاشان: همگام با هستی.
۱۶. حجتی، حمیده. (۱۳۸۱). «مقامه». در *فرهنگنامه ادبی فارسی (جلد دوم دانشنامه ادب فارسی)*. به سرپرستی حسن انوشه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. صص ۱۲۶۱-۱۲۶۳.
۱۷. حمیدالدین بلخی، عمر بن محمود. (۱۳۹۵). **مقامات حمیدی**. چاپ پنجم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۸. حمیدالدین بلخی، عمر بن محمود. (۱۳۹۰ق). **مقامات حمیدی**. به تصحیح ادیب اصفهانی. [چاپ سنگی]. تهران: کارخانه علی قلی خان.
۱۹. خطیبی، حسین. (۱۳۹۰). **فن نثر در ادب پارسی**. چاپ چهارم. تهران: زوار.
۲۰. خلف تبریزی، محمد حسین. (۱۳۶۱). **برهان قاطع**. به اهتمام محمد معین. ج ۵. تهران: امیرکبیر.
۲۱. خواجهی کرمانی، محمود بن علی. (۱۳۹۹). **رسائل خواجه**. تصحیح محمد شادروی منش و محمود عابدی. تهران: میراث مکتوب.

۲۲. دادبه، اصغر. (۱۳۸۱). «بازگشت ادبی». در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. ج ۱۱. زیر نظر کاسم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. صص ۱۵۵-۱۶۲.
۲۳. ذکاوتی قراگوزلو، علیرضا. (۱۳۶۴). **بدیع الزمان همدانی و مقامات نویسی**. تهران: اطلاعات.
۲۴. راغب، محمد. (۱۳۹۱). «گسترش پیرنگ در مقامات حمیدی (رویکردی ریخت‌شناختی-روایت‌شناختی)». *ادب فارسی*. شماره پیاپی ۱۰. ۱۰۳-۱۲۴.
۲۵. رحیم‌پور، مهدی. (۱۳۹۴). «درباره مناظره روزه و عید از ادريس بدلیسی». *نامه فرهنگستان*. ش ۵۶. ۱۵۲-۱۶۷.
۲۶. زنگی بخاری، محمد. (۱۳۷۲). **زنگی نامه**. به کوشش ایرج افشار. تهران: توس.
۲۷. سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۹). **گلستان**. تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ نهم. تهران: خوارزمی.
۲۸. سیبک نیشابوری، یحیی. (۱۳۷۹). «حسن و دل». به کوشش سیدمهدی جهرمی. در گنجینه بهارستان، دفتر اول (مجموعه ۱۸ رساله در منطق، فلسفه، کلام و عرفان). به اهتمام علی اوجبی. ۴۵۷-۴۹۸. تهران: مجلس شورای اسلامی.
۲۹. شبیانی، فتح‌الله. (۱۳۹۳). **آثار فتح‌الله خان شبیانی**. تصحیح علیرضا شانظری. ج ۲. تهران: میراث مکتوب.
۳۰. عبید زاکانی. (۱۹۹۹). **کلیات**. تصحیح محمدجعفر محبوب. نیویورک: Bibliotheca Persica Press.
۳۱. عوفی، محمد. (۱۳۲۴ق). **لباب الالباب**. تصحیح ادوارد براون. ج ۲. لیدن: بریل.
۳۲. غنیمی هلال، محمد. (۱۳۹۰). **ادبیات تطبیقی**. ترجمه سید مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۳۳. فضولی، محمد. (۱۳۷۹). «حسن و عشق». به کوشش علی دژکام. در گنجینه بهارستان، دفتر اول (مجموعه ۱۸ رساله در منطق، فلسفه، کلام و عرفان). به اهتمام علی اوجبی. ۴۹۹-۵۲۴. تهران: مجلس شورای اسلامی.
۳۴. متینی، جلال. «مقامه‌ای منظوم به زبان فارسی»، ایران‌نامه، ش ۱۲، ۷۰۵-۷۳۲.
۳۵. محمود بن عثمان. (۱۳۵۸). **فردوس المرشديه فی اسرار الصمدیه**. به کوشش ایرج افشار. چاپ سوم، تهران: انجمن آثار ملی.

۳۶. مراغی، کمال‌الدین احمد. (۱۳۷۶). «رساله چنگ». تصحیح محمود طیار مراغی. کیهان اندیشه. ش ۷۶. ۱۴۸-۱۵۹.
۳۷. میدی، رشیدالدین ابوالفضل. (۱۳۴۸). «فصول». به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. فرهنگ ایران‌زمین. ش ۱۶. ۴۴-۸۹.
۳۸. نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر. (۱۳۸۸). **چهار مقاله**. تصحیح علامه قزوینی. به اهتمام محمد معین. تهران: صدای معاصر.
۳۹. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۲۷ق). **مرزبان‌نامه**. تصحیح علامه قزوینی. لیدن: اوقاف گیب.
۴۰. و صاف الحضرة، شهاب‌الدین عبدالله بن فضل الله. (۱۳۸۸). تاریخ و صاف الحضرة (جلد چهارم). تصحیح علیرضا حاجیان‌نژاد. تهران: دانشگاه تهران.
۴۱. و صاف الحضرة، شهاب‌الدین عبدالله بن فضل الله. (۱۳۸۵). **مناظره شمشیر و قلم**. تصحیح نصرالله پورجوادی. ضمیمه شماره ۲۶ نامه فرهنگستان.
۴۲. و صاف الحضرة، شهاب‌الدین عبدالله بن فضل الله. (۱۳۹۸). **بديع الربيع و حکایت نرد و شطرنج**. تصحیح علیرضا قوجه‌زاده. تهران: تمثال.
۴۳. وفايي، محمد بن عبداللطيف. (۱۳۹۷). «شمع جمع». تصحیح امید سروری. در متون ایرانی. دفتر چهارم. ۷۶۱-۷۸۲. تهران: مجلس شورای اسلامی.
۴۴. ولک، رنه و آوستن وارن. (۱۳۸۲). **نظریه ادبیات**. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۵. یعقوبی طوسی، ابوصاعد محمد. (۱۳۵۶). «مناظره بین السیف و القلم». به تصحیح ایرج افشار. در یادگار نامه حبیب یغمایی، ۲۷-۵۴. تهران: فرهنگ ایران‌زمین.

ب) منابع عربی

۱. ابن‌زبیر، رشید احمد. (۲۰۰۲). مقامة الحصیبه فی المفاضلة بین الفنون و اربابها و شرحها. تصحیح ابتهام مرهون الصفار و بدری محمد فهدي. لیدز: الحکمة.
۲. سرقسطی، ابوطاهر محمد. (۲۰۰۶). المقامات اللزومیة. تصحیح حسن الوراکی و عبدالملک السعدی. عمان: جدارا للکتاب العالمی.
۳. سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۰۶ق). **مقامات سیوطی**. تصحیح عبدالغفار سلیمان البنداری و محمد السعید بسیونی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

۴. عمادالدین اصفهانی، محمد بن محمد. (۱۳۷۵ق). خريدة القصر و جريدة العصر. تصحيح سعيد جميل. ۲۰ جلد. بغداد: المجمع العلمى العراقى.
۵. نهاى، على. (۱۹۸۸). «مقامة تفضيل النخلة على الكرمة». تصحيح حسناء الطرابلسى بوزويتة. *حوليات الجامعة التونسية*. عدد ۲۷، ۱۹۹-۲۱۸.

ج) منابع انگلیسی

1. Brockelmann, Carl. (1987). "Makama". in *First Encyclopedia of Islam (1913-1936)*. ed. M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. vol. V. Photomechanical Reprint. Leiden & New York & Kobenhavn & Koln: E. J. Brill.
2. Brockelmann, Carl. & [Cn. Pellat] (1991). Makama. in *the Encyclopedia of Islam* third edition. ed. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis and CH. Pella. vol. VI. Leiden: E. J. Brill.
3. Brown, Edward. G. (1959). **A Literary History of Persia**. Vol. IV (Modern Times). Cambridge: University Press.
4. Hämeen-Anttila, Jaakko. (2002). **Maqama: A History of a Genre**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
5. Hämeen-Anttila, Jaakko. (2012). "An Old-Fashioned Genre: Maqama in the 18th Century". *Rocznik Orientalistyczny*. 65. 5-12.
6. Mar'i, Abd-al Rahman. (2013). "The Genre of the Maqama in Hebrew Literature: Evolution and Style". *Al-Majma'* (المجمع). 7. 1-31.
7. Nicholson, Reynold A. (1932). **A Descriptive Catalogue of the Oriental MSS Belonging to the Late E.G. Browne**. Completely Edited with a Memory of the Author and Bibliography of His Writings. Cambridge: The University Press.